

Over Multatuli. Jaargang 27. Delen 54-55

bron

Over Multatuli. Jaargang 27. Delen 54-55. Bas Lubberhuizen, Amsterdam 2005

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/ove006200501_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de [gebruiksvoorwaarden](#).

digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m.

[Nummer 54]

Ik heb mijn Max!

Niemand zal verwachten dat het beroemdste boek ooit in de Nederlandse letteren pas nu voor toneel is bewerkt. Het is ook niet zo. Er zijn zes interpretaties van *Max Havelaar* voor toneel bekend, die in een periode van ruim een eeuw (1871 tot 1987) zijn verschenen. Wel lijkt de waarderingsgeschiedenis van *Max Havelaar* voor het toneel, paradoxaal genoeg, in een echolozende put te zijn gevallen. Tenminste: er zijn slechts zeer fragmentarische reacties aangetroffen in de Multatuli-literatuur, en met deze (zwakke) echootjes lijken we het voorlopig te moeten doen in deze inleiding die voorafgaat aan de jongste Havelaardramatisering. Over het bestaan van een van de eerste toneelversies zijn we overigens nog niet zo lang geleden uitvoerig ingelicht door Hans de Leeuwe. In *Over Multatuli* 25, nr. 50, wijdde hij een artikel aan de bewerking van *Max Havelaar* door Henri van Kuyk (artiestennaam: Henri Baton) uit 1871. De opvoeringen van dit stuk vonden plaats in de Salon des Variétés in de Amstelstraat te Amsterdam, waar de bezoekers niet op traditionele wijze als in de schouwburg van het gebodene kennis konden nemen, maar aan tafeltjes gezeten met een hapje en een drankje en, zoals toen nog mogelijk was, in (sigaren)rook gehuld.

Het stuk is niet bewaard gebleven, maar De Leeuwe kon voor zijn impressies putten uit verschillende persverslagen. Een ervan, uit de *Amsterdamsche Courant* (terechtgekomen in v.w. XIV: 496), is gemengd positief: het spel was goed, maar naar de smaak van de recensent liet de bewerker Multatuli te kritiekloos aan het woord. Saillant detail was nog dat de spelersgroep bestond uit Vlaamse acteurs, onder leiding van de Antwerpenaar Victor Driessens.

Eveneens uit 1871 dateert *Max Havelaar, een strijder voor recht en billijkheid*, een toneelstuk 'Voor Rederijkers bewerkt' - het middeleeuwse rederijkers-fenomeen beleefde in de genootschappelijke 19de eeuw een *revival* - van de hand van A. van der Stempel. Waarom twee *Max Havelaars* voor toneel zo dicht op elkaar verschenen is gissen: het boek was immers alweer meer dan tien jaar daarvoor uitgekomen. Een toneelstuk van de hand van Multatuli zelf kan de katalysator zijn geweest. *Vorstenschool* (want daar gaat het om) was aan het eind van de jaren zestig in de maak en Multatuli droeg er tijdens spreekbeurten in het land af en toe fragmenten uit voor. Het is niet onmogelijk dat beide toneelbewerkers zich hierdoor hebben laten inspireren. Multatuli moet volgens de verslagen op dergelijke bijeenkomsten een ongemeen boeiend voordrachtskunstenaar zijn geweest. Maar hun zal vermoedelijk ook, zonder de dictie van Multatuli in de oren, al opgevallen zijn dat de *Max Havelaar* een heel scènisch

boek is met dialogen die vanwege hun natuurlijkheid goed als toneelscripts zouden kunnen dienen.

Het zal niet verbazen dat de tekst van Van der Stempel in de bewoordingen nog dicht op de huid van de oorspronkelijke *Max Havelaar* zit. Wanneer je de tekst leest, dan lees je Multatuli. Het stuk is in twee afdelingen verdeeld, die respectievelijk spelen op Java en in Amsterdam. Het Indische deel begint met de voorbereidingen voor de intocht van de strijder voor recht (et cetera) als de nieuwe assistent-resident in Lebak, met als culminatiepunt de toespraak tot de hoofden. De gedragen sfeer wordt alleen enigermate doorbroken door het komisch aandoende langzame spreken van resident Slijmering ('Omdat. Hij. Het. Zo. Druk. Had.'). Het drama herneemt daarna zijn greep op de handeling door een tranenrijke Saïdjah en Adinda-episode, de ontslagclimax en de mogelijke vergiftiging van Havelaars voorganger. In het 'Amsterdamse' deel was meer ruimte voor de lach van het publiek, die vooral Droogstoppel zal hebben gegolden. Zijn uit het boek welbekende waarschuwingen tegen de leugens van poëzie ('De lucht is guur, en 't is vier uur') en het onwaarachtige rijmen in verzen op toneel hebben nog niets aan humoristische kracht ingeboet:

Als de veldheer zegt tot de Prinses: 'Mevrouw, het is te laat! De poorten zijn gesloten!' hoe kan hij dan vooruit weten, dat zij zeggen wil: 'Welaan dan, onversaagd! men doe het zwaard ontblooten!'... Want, als zij nu eens, hoorende dat de poort toe was, antwoordde: dat zij daar wat wachten zou, tot er geopend werd, of dat ze een andermaal eens terug zou komen, waar bleef dan maat en rijm? (Van der Stempel, p. 64)

We weten niets van de speellijsten van (een van) de bewerking(en) uit 1871, zoals we die wel hebben van *Vorstenschool*. Bovengenoemde krantenverslagen reppen van de voorstellingen te Amsterdam en Rotterdam. Philip Vermoortel schrijft in zijn essay *Multatuli in Vlaanderen* (1987; een van zijn bronnen is *De Vlaamsche Kunstbode*) dat de Havelaarbewerking van Van Kuyk een paar keer in Antwerpen is opgevoerd, en wel tegen het eind van 1873, evenals trouwens *De bruid daarboven*. Van de oorspronkelijke auctor intellectualis is een zure reactie bekend, in een brief van 23 maart 1871 aan H.H. Huisman: 'Neen, ik weet niets van dit stuk, en *gis* dat het een prul is. Dat kan niet anders. Zulke dingen worden gemaakt op 't effect, en om waarheid bekommert men zich niet.' (VW XIV: 502)

In 1903 verscheen te Amsterdam *Multatuli's Max Havelaar. Tooneelspel in 2 Afdelingen of 5 Tafereelen*. Voor het tooneel bewerkt door J. Baak. Feitelijk was dit stuk een reprise van Van der Stempel: het heeft dezelfde verdeling in 'afdelingen' (eerst Indië, dan Amsterdam) en dezelfde personages. De tekst is ook naar de strekking gelijk aan die van 1871, al is de formulering iets strakker. Dit stuk kan totstandgekomen zijn als gevolg van de zo nu en dan opkomende vraag bij toneeldirecties naar stukken met een 'klassiek' plot. Recensies zijn niet bekend.

Het duurde tot 1920 eer de volgende toneel-Havelaar uitkwam. Ter gelegenheid van de 'Multatuli-dag', de viering van de honderdste geboortedag op 2 maart te Amsterdam, werd een nieuwe interpretatie van *Max Havelaar* opgevoerd door 'Het Schouwtoneel' van de hand van Cor Benima. De regie was in handen van de vermaarde acteur Jan Musch, die ook de titelrol voor zijn rekening nam. Blijkens een in het Multatuli Museum bewaard krantenknipsel werd de opvoering op 12 maart in Den Haag gespeeld in 'doorluchte aanwezigheid van de kroonprins van Djokjakarta'. De handeling speelde zich uitsluitend af in de eerste maanden van 1856 in Rangkas-Betoeng, en mondde uit in het (nogal zwaar aangezette) ontslag van Havelaar. Droogstoppel ontbrak geheel in deze versie.

Ook in Duitsland werd de Havelaar als toneelstuk bewerkt en op de planken gebracht, en wel in 1930. Maar over buitenlandse bewerkingen is veel meer te zeggen, zodat we op deze plaats ons voornemen melden om dat nog eens in *Over Multatuli* te gaan doen - inclusief alle toneelaspecten van de Nederlandse tegenhangers die we hier vanwege het beknopte bestek onbehandeld hebben moeten laten.

De voorlaatste Nederlandse toneelbewerking van Multatuli's *classic* stamt uit 1987 (Multatuli's honderdste sterfjaar) en is van theater Antigone uit Heerlen. Voor deze interpretatie tekenden Jan Thijssen en Han Hos; de regie was van Werner Janssen. Opvallend aan dit stuk is dat voor het eerst het 'Onuitgegeven Toneelspel', net als in het boek, aan het eigenlijke verhaal voorafgaat. Het sprookje van Saïdjah en Adinda werd muzikaal omlijst door de compositie 'Saïdjah' van Richard Hol. De dialogen zijn veel korter (en van modernere snit) dan in de eerdere versies. Stern debuteert bovendien in deze MH-toneelbewerking, en ook andere personages komen voor het eerst voor, zoals de Rosemeyers ('die in suiker doen').

Met de nieuwste dramatische bewerking, die u op de volgende pagina's aantreft, betreden we contemporaine grond. We kunnen niet verhelen dat we nu al benieuwd zijn naar de reacties waarover een toekomstige *Over Multatuli*-redactie, bijvoorbeeld voor een volgend *Max Havelaar*-triboot, zal beschikken. We hopen dat het er vele zullen zijn en dat ze een plaats krijgen in het Multatuli Museum. Wij wensen u voor nu allereerst een prettige voorstelling.

De redactie

**Een variatie op
Max Havelaar of de koffiveilingen der Nederlandsche
Handelmaatschappij door Multatuli
*Toneelstuk van Ger Thijs***

PERSONEN (IN VOLGORDE VAN OPKOMST):

DROOGSTOPPEL
SJAALMAN
HAVELAAR
ROSEMEYER
SLIJMERING
MEVROUW DROOGSTOPPEL
RADHEN ADHIPATTI
MEVROUW ROSEMEYER
MEVROUW SLOTERING
MARIE, DOCHTER VAN DROOGSTOPPEL, 18
TINE
BETSY, DOCHTER VAN ROSEMEYER, 15
KLEINE MAX
FRITS, ZOON VAN DROOGSTOPPEL
VERBRUGGE

HUISKAMER BIJ DROOGSTOPPEL

1.

Voor het doek.

DROOGSTOPPEL

(tegen het publiek)

Mijn naam is Droogstoppel, Batavus Droogstoppel. Ik ben makelaar in koffie en woon op Lauriergracht no. 37. Er is mij groot onrecht aangedaan, daarom heb ik besloten hier voor u te verschijnen. Dat ging me niet gemakkelijk af. Want wat heeft een man als ik op een toneel te zoeken? Je ziet in een schouwburg meestal dingen die nooit gebeurd zijn en niet gebeuren kunnen.

Wat ik laatst weer mocht aanschouwen: een meisje wier vader bankroet maakt, werkt om de familie te onderhouden. Daar zit ze dan te schreien en te breien. Ze gooit een minnaar van de trap, zegt gedurig o ARME MOEDER, ze stelt dus de deugd voor. Maar tel nu eens de steken die ze doet gedurende het hele bedrijf! Wat is dat voor een deugd, die een vol jaar nodig heeft voor één paar wollen kousen?

Ander voorbeeld: de held van het stuk raakt te water. Iemand haalt hem eruit. En krijgt als dank 's mans halve vermogen! Toen op de Prinsengracht mijn hoed te water woei, heb ik de man die hem terugbracht een dubbeltje gegeven. En hij was tevreden. Natuurlijk, ik had iets meer moeten geven als hij mijzelf eruit gehaald had, maar toch zeker mijn halve vermogen niet. Op die manier hoef je maar tweemaal in 't water te vallen om straatarm te zijn.

Als ik in *mijn* vak - ik ben makelaar in koffie, woon op de Lauriergracht no. 37 - aan een principaal - iemand die koffie verkoopt - een opgave deed waarin zoveel onwaarheden voorkwamen, zou hij terstond Busselinck en Waterman nemen. Dat zijn ook makelaars in koffie maar hun adres hoeft u niet te weten.

En het erge is: het publiek raakt gewend aan die onwaarheden, het juicht ze zelfs toe. Nou, ik zou deze hele parterre in 't water willen gooien om te kijken wat er dan van dat toejuichen overblijft.

Beloonde deugd! Zo gaat het niet in de wereld en dat is goed zo. Waar bleef de verdienste als de deugd beloond werd? Bastiaans, de derde bediende, is een deugdzaam man, geen boon komt hij ooit te kort, hij gaat stipt naar de kerk en drinken doet hij niet. Maar hij is nu oud en jichtig en kan niet meer dienen. Wordt hij beloond? Komt er een prins die hem diamanten geeft of een fee die hem boterhammen smeert? Waarachtig niet. Hij wordt naar huis gestuurd. Hij is arm en blijft arm en dat moet ook zo wezen. Anders zou iedereen deugdzaam worden en dat kan nooit Gods bedoeling zijn.

Mijn liefde voor waarheid, mijn gerechtvaardigde woede en daarnaast: een hartstocht voor mijn vak - ik ben makelaar in koffie - heeft mij ertoe gebracht hier voor u te verschijnen om MIJN versie te vertellen van die gebeurtenissen die ons land in rep en roer hebben gebracht, die gebeurtenissen waarin ik geheel tegen mijn wil zo'n grote rol heb gespeeld.

(Sjaalman op met aftandse

koffer)

Het was enkele jaren geleden. Het ging beroerd met de zaken. Koffiebalen stapelden zich op in de havens, alles stagneerde, alles stond stil. Ik liep op een avond door de Kalverstraat, bleef staan kijken voor de winkel van een kruienier, hij was een partijtje JAVA aan het sorteren. Bussen boordevol, mismoedigmakend.

(ziet Sjaalman)

Vent kwam me bekend voor.

(Sjaalman legt koffer op de grond. Danst erop, schopt ertegen in woede en frustratie. Kijkt naar Droogstoppel)

SJAALMAN

Pardon, kennen wij elkaar niet?

DROOGSTOPPEL

Ik dacht het ook

(haalt kaartje te voorschijn, overhandigt het)

Als ik mij mag voorstellen...

SJAALMAN

(leest)

LAST? Nee. Ik dacht een schoolkameraad te zien.

DROOGSTOPPEL

Last & Co is de firma. Ik ben mijnheer Droogstoppel, Batavus Droogstoppel.

SJAALMAN

Droogstoppel! Dit is een geschenk uit de hemel! Ken je me niet meer?

DROOGSTOPPEL

Zijn gelaat deed me de uitwerking alsof ik vreemde parfumerieën rook. Iets aangenaams, sterks...

(kijkt hem opmerkzaam aan)

Ben jij het die me van de Griek hebt gered?

(tegen publiek)

Hij droeg een sjaal in plaats van een jas dus ik zal hem Sjaalman noemen...

(tegen de sjaalman)

Ben jij het, Sjaalman?

SJAALMAN

Die ben ik!

(handen schudden)

Hoe gaat het je?

DROOGSTOPPEL

Koffie! Daar werk ik in. Zaken gaan zéér voorspoedig! Met zijn dertienen op kantoor! Vrouw en kinderen gezond, zoon groeit voorspoedig op om later mijn plaats in te nemen. Ik kan elk jaar een sommetje opzij leggen voor de oude dag die ik wil slijten te Driebergen... Ja, ik ben tevreden. En jij?

SJAALMAN

Ach Droogstoppel...

(diepe zucht)

DROOGSTOPPEL

(snel)

Hoe laat is het?

SJAALMAN

Waarde Droogstoppel...

DROOGSTOPPEL

Het wordt mijn tijd...

SJAALMAN

...Het is een godsbeschikking dat ik je ben tegengekomen.

DROOGSTOPPEL

(nervus)

Zo, zo.

SJAALMAN

Ik ben in Indië geweest. Ik kwam op voor de hongerenden, was toeverlaat voor de inlander. Maar men heeft mij voor mijn standpunten gestraft, met middeleeuwse barbaarsheid gestraft. Maar getwijfeld, gewankeld of gebogen heb ik niet.

DROOGSTOPPEL

Hij zag er uit alsof hij zelf honger leed.

SJAALMAN

En nu schrijf ik...

DROOGSTOPPEL

Dat herinner ik me van school! Toen opende je ook al bij tijd en wijle je dichterlijke ader.

SJAALMAN

Net als jij, Droogstoppel!

DROOGSTOPPEL

Ach, jeugdzonden.

SJAALMAN

Je had er gevoel voor.

DROOGSTOPPEL

Vond je dat echt? Bijzonder aangenaam u weergezien te hebben, mijnheer! Ik moet hier naar links.

SJAALMAN

Ik ook.

DROOGSTOPPEL

Naar rechts, bedoel ik, ik moet naar rechts!

Sjaalman pakt de knoop van Droogstoppels jas, houdt hem zo tegen.

SJAALMAN

Beste Droogstoppel, uit naam van onze vroegere vriendschap, uit naam van de literatuur. Uit naam van de gerechtigheid...

DROOGSTOPPEL

Beste Sjaalman, ik heb geen tijd, ik moet naar de beurs...

(tegen publiek)

Dat zei ik terwijl het avond was! Maar hij zag zo bleek, en dan: een sjaal in plaats van een jas... Dat zijn dingen waar een mens op let die 20 jaar de beurs bezocht heeft, ik heb al heel wat huizen zien vallen.

SJAALMAN

Ik ben op 't ogenblik enigszins om geld verlegen...

DROOGSTOPPEL

Als ik het niet dacht...

SJAALMAN

Ik kan mijn lieve vrouw niet alles geven wat tot veraangenaming van het leven nodig is, en ook de opvoeding van mijn kinderen is niet zoals ik wensen zou.

DROOGSTOPPEL

Ach, wat jammer nu, beste kerel.

SJAALMAN

(hij opent de koffer, toont inhoud aan Droogstoppel)

Ik kom net bij een uitgever vandaan. Hij liet me wachten op de gang en moest toen nodig naar de bank. Dus er zit niets anders op: uitgave in eigen beheer. Als jij nu eens borg wil staan voor de kosten van een eerste editie?

DROOGSTOPPEL

Waarde Sjaalman, ik ben makelaar in koffie, niet in literatuur.

Droogstoppel knielt bij koffer, toch nieuwsgierig.

SJAALMAN

Kijk maar eens goed! Het wemelt van de meesterwerken! Ik laat de keus van een eerste proeve geheel aan jou over. Nu moet ik -

Gaat.

DROOGSTOPPEL

Blijf! Sjaalman! Wat moet ik hiermee?

SJAALMAN

(zwaait met het visitekaartje)

Ik zal je weten te vinden!

Af.

DROOGSTOPPEL

(roept hem na)

Maar ik jou niet!

Te laat. Droogstoppel kijkt naar de koffer. Kijkt links en rechts in de coulissen. Gaat af.

Leeg toneel met koffer.

Droogstoppel weer op, pakt koffer, zeult hem steunend af.

Sjaalman op, kijkt Droogstoppel na.

2.

*Luid gelach.
Bij Droogstoppel thuis, de zondagse krans.
Het pak midden in de kamer.
Droogstoppel, zijn vrouw, Rosemeyer, diens vrouw.*

ROSEMEYER

Men wil je zomaar ineens verheffen tot makelaar in verzen!

ALLEN

Hahaha!

DROOGSTOPPEL

Dat riep ik hem nog na!

MEVROUW ROSEMEYER

Evengoed, hoe durft zo'n vent.

ROSEMEYER

Je zo maar met ZO'N PAK op te zadelen.

DROOGSTOPPEL

Het was avond.

ROSEMEYER

Hè?

DROOGSTOPPEL

Als die Sjaalman me bij dag had gezien, dan had hij zich niet met zulk een verzoek tot mij gewend.

MEVROUW DROOGSTOPPEL

Deftigheid en fatsoen hadden hem ontzag ingeboezemd. Toch, Batavus?

ROSEMEYER

Zeker, zeker.

MEVROUW ROSEMEYER

Nou.

ROSEMEYER

Tja. Indiëgangers. Verkeerd volk, slecht volk. Wie weet wat daar allemaal voor vuigheden in staan. Als mensen zich met het schrijven willen redden van de ondergang, wat zullen ze dan schrijven! Hoe kon het je gebeuren? Je bent een wekeling, Droogstoppel, onder al je vertoon van strengheid.

MEVROUW ROSEMEYER

Wat was dat met die Griek?

DROOGSTOPPEL

Griek?

MEVROUW ROSEMEYER

Van wie hij u gered had!

DROOGSTOPPEL

Ach, dat was in onze schooltijd...

MEVROUW ROSEMEYER

Nou? Voor de draad ermee!

DROOGSTOPPEL

Op de kermis op de Westermarkt was een kraam die uitmuntte door de zwarte ogen van een meisje dat als een Griekin gekleed was. Ze verkocht reukwaren. We legden geld bij elkaar om iets bij haar te kopen. Het lot viel op mij. Daar stond ik. PLAÏT-IL?, zei het meisje, MEENIN AEIDE THEA... stamelde ik. Toen gaf een van mijn makkers me een stoot. Ik vloog tegen de uitstalkast. Ik voelde een greep in mijn nek... een greep lager... Ik werd over de toonbank getild. Nu was ik in de kraam, dicht bij het meisje. Maar nog dicht bij haar vader die me sloeg en schopte. Daar vloog opeens Sjaalman door de achterdeur de kraam in. Hij gaf de Griek een vuistslag en ik was gered.

MEVROUW ROSEMEYER

Wat een verhaal!

DROOGSTOPPEL

De Griek heeft hem een geducht pak slaag gegeven, heb ik later gehoord. Ik ben meteen weggegaan, ik bemoei me niet met zaken die me niet aangaan.

ROSEMEYER

Dat is het! Die Sjaalman vindt dat hij iets van je tegoed heeft.

MEVROUW ROSEMEYER

En nu? Nu zit je met dat pak! Ga je hem helpen een BOEK uitgeven? Van die gekkigheid wil je toch zeker niets weten?

DROOGSTOPPEL

Ik had het laten terugbrengen, maar ik weet zijn adres niet.

ROSEMEYER

En hij heeft ook niets meer van zich laten horen?

(Droogstoppel schudt hoofd)

Ik had het aan de kant van de weg laten staan. Als het hem zelf al zo weinig kan schelen! Legt zijn geesteskinderen te vondeling! Hij wist dat je overstag zou gaan, hij kent je ziel, zacht ei!

MEVROUW DROOGSTOPPEL

Misschien is hij ziek of dood, omgekomen van de honger? Heeft zich opgehangen uit wanhoop omdat hij niets van je hoorde?

(ze wordt aangekeken)

Zou toch kunnen?

Thee wordt rondgedeeld.

DROOGSTOPPEL

Wat doet de suiker, waarde meneer Rosemeyer?

ROSEMEYER

En de koffie, waarde heer Droogstoppel?

DROOGSTOPPEL

De suiker gaat nog steeds in de koffie. En niet andersom.

(drinken)

Stilte op de beurs. Loomheid, slaperigheid, zoemen van vliegen. Er moet iets gebeuren.

ROSEMEYER

Ja zeker. Ook al gaat het met de suiker iets beter dan met de koffie.

DROOGSTOPPEL

(tot publiek)

Hij liegt, ze konden hun oudste dochter die met Bruggeman in drogerijen getrouwd is nauwelijks een bruidsschat meegeven.

ROSEMEYER

De voorjaarsveiling zal het weer goed maken.

DROOGSTOPPEL

Laten we het hopen, maar ik heb mijn twijfels. O, denk niet dat er niets bij ons omgaat! Bij Busselinck & Waterman is het nog slapper. Daar vallen al ontslagen.

MEVROUW ROSEMEYER

(tegen mevrouw Droogstoppel)

En hoe is het met de kinderen?

MEVROUW DROOGSTOPPEL

Frits is dromerig, Frits is eenzaam. Maar doet het opperbest op school. Onze Marie wordt al achttien in september.

MEVROUW ROSEMEYER

Onze Betsy is vijftien.

MEVROUW DROOGSTOPPEL

Marie stopt en maast heel lief.

MEVROUW ROSEMEYER

Betsy heeft voorgedragen in de kerk.

DROOGSTOPPEL

Nee, Driebergen ligt in een steeds verder verschiet.

ROSEMEYER

Driebergen? Ik denk er niet eens meer aan.

Heren melancholiek.

Meisjesgesnik in de coulisse links.

Men kijkt geschrokken op.

Marie op, snel.

MARIE

Frits heeft Betsy aan het huilen gemaakt!

BETSY

(op)

Niet waar...

MARIE

Jawel, Betsy, gehuild heb je!

DROOGSTOPPEL

(is opgestaan)

Frits, kom onmiddellijk hier.

MEVROUW DROOGSTOPPEL

Heb jij Betsy geknepen? Dan mag je nooit meer op de krans!

BETSY

Frits is juist heel lief geweest. Ik wou dat hij het nog eens deed.

MEVROUW DROOGSTOPPEL

(geschrokken)

WAT nog eens deed?

Frits op, staat daar, met gebogen hoofd.

MARIE

Hij heeft geciteerd.

ALLEN

Ach...

DROOGSTOPPEL

Liefde voor de literatuur! Heeft hij van mij!

(tot zoon)

Ik ken je repertoire. DE GODENBRUILOFT, DE BOEKEN VAN HET OUDE TESTAMENT OP RIJM. Wat kan daar nu onder wezen dat tranen trekt?

FRITS

Ach...

ROSEMEYER

Zo'n meisje huilt gauw.

MEVROUW ROSEMEYER

Frits, vermaak ons ook eens.

MEVROUW DROOGSTOPPEL

Wat Betsy aan het huilen maakt, zal ons ook ontroeren.

ALLEN

(behalve Droogstoppel)

Toe, Frits! Och ja, Frits! Kom, Frits!

FRITS

(draagt voor)

Ik weet niet waar ik sterven zal
Als ik sterf in een brandend huis
Zullen er gloeiende stukken hout
Neervallen op mijn lijk,
En buiten het huis zal een groot geroep zijn
Van mensen die water werpen

Om het vuur te doden.

Ik zal het niet horen

Ik weet niet waar ik sterven zal
Ik heb de kleine Si-oenah
Zien vallen uit de klappa-boom
Toen hij een klappa plukte voor zijn moeder
Als ik val uit een klappa-boom,
Zal ik dood neerliggen aan de voet,
In de struiken, als Si-oenah.
Dan zal mijn moeder niet schreien,
Want zij is dood
Maar anderen zullen roepen:
'Zie, daar ligt Saïdjah!', met harde stem

Ik zal het niet horen

Ik weet niet waar ik sterven zal
Ik heb velen gezien te Badoer, die gestorven waren,
Men kleepte hen in een wit kleed

En begroef hen in de grond.
Als ik sterf te Badoer,
En men begraaft mij buiten de dessa,
Oostwaarts tegen de heuvel, waar het gras hoog is,
Dan zal Adinda daar voorbijgaan,
En de rand van haar sarong zal
Zachtkens voortschuiven langs het gras...

Ik zal het horen.

Getroffen stilte.

Bevreemding bij de toehoorders.

Betsy snikt weer.

Ook de dames Rosemeyer en Droogstoppel hebben het te kwaad.

ROSEMEYER

Indisch, KLINKT Indisch.

DROOGSTOPPEL

Modern. Rijmt niet. EN morbide.

ROSEMEYER

Ze gaan daar anders om met de dood.

MEVROUW ROSEMEYER

Heel mooi. Heel ROEREND.

MEVROUW DROOGSTOPPEL

Mijn jongen... Waar haalt hij het vandaan?

FRITS

(wijst naar het pak)

Daarvandaan.

MARIE

Wat DAAR allemaal in zit...

DROOGSTOPPEL

Hebben jullie het pak van Sjaalman opengemaakt? Zonder mijn toestemming?

(Rosemeyer nadert het pak, kijkt erin)

Dat pak...

ROSEMEYER

Dat pak...

MEVROUW ROSEMEYER

(belust)

Maak het open.

DROOGSTOPPEL

Maar dan kan ik het niet meer terugsturen! Als ik het openmaak, heb ik het geaccepteerd, dan moet ik betalen...

ROSEMEYER

Het is al open.

DROOGSTOPPEL

Dekselse Frits.

ROSEMEYER

Je mag een waar keuren, voor je beslist of je tot aankoop overgaat...

DROOGSTOPPEL

Een boontje besnuffelen, kan nooit kwaad... Bovendien moet ik weten of er niet nog meer is in dat pak dat aanstoot kan geven.

ROSEMEYER

Precies.

MEVROUW ROSEMEYER

Precies.

Ze vallen erop aan.

ROSEMEYER

(heeft een bundel papieren uit het pak gehaald)

Dit zal je interesseren, Droogstoppel. - VERSLAG OVER DE KOFFIKULTUUR IN DE RESIDENTIE MENADO.

DROOGSTOPPEL

(neemt het bundeltje over)

Menado is een goed merk.

ROSEMEYER

Dus die Sjaalman die onzedelijke verzen maakt heeft ook in koffie gewerkt. Kijken of er iets over suiker bij is...

(pakt volgend papier)

- OVER DE HAVENHOOFDEN TE BATAVIA, SAMARANG EN SOERABAJA.

MEVROUW ROSEMEYER

- OVER DE MISDADEN DER EUROPEËRS BUITEN EUROPA.

MEVROUW DROOGSTOPPEL

- OVER DE ONZEDELIJKHEID VAN HET HENGELLEN. Wie heeft ooit daarvan gehoord?

Ze leggen de verschillende brochures op de grond, die bezaaid raakt met papieren.

*Ook de kinderen doen mee aan het uitpakken.
Het uitroepen van titels leidt tot een crescendo.*

DROOGSTOPPEL

- OVER DE ACHTERUITGANG VAN DE BESCHAVING SEDERT HET ONTSTAAN VAN HET CHRISTENDOM.

(Hè?)

MEVROUW DROOGSTOPPEL

- OVER DE PROSTITUTIE IN HET HUWELIJK.

DROOGSTOPPEL

Infaam!

MARIE

- OVER DE KRACHT DER VOORoorDELEN, Blijkend uit ziekten die door tocht veroorzaakt heten te zijn.

ROSEMEYER

- OVER DE SCHOONHEID DER VROUWEN TE NÎMES EN ARLES.

DROOGSTOPPEL

- OVER DE CONSTITUTIE VOOR HET RIJK INSULINDE. Ik heb nooit van dat rijk gehoord.

ROSEMEYER

- OVER PEDANTERIE.

DROOGSTOPPEL

Dat zal met veel kennis van zaken geschreven zijn!

MEVROUW ROSEMEYER

- OVER DE NIET-ETENDE BEVOLKING VAN HET EILAND ROTTI BIJ TIMOR. Daar moet het goedkoop leven zijn!

Frits en Betsy zien intussen kans in een hoekje een stukje Saidjah en Adinda te doen.

FRITS

Adinda, Adinda, ik moet nu gaan naar Batavia. Daar zal ik als bendie-jongen werken en geld verdienen. Als ik terugkom zullen wij oud genoeg zijn om te trouwen en we zullen twee buffels hebben.

BETSY

Saidjah, Saidjah, ik wil gaarne met je trouwen als je terugkomt. Ik zal spinnen en sarongs en slendangs weven en heel vlijtig zijn al die tijd.

Crescendo van geroep en rondvliegende papieren.

3.

DROOGSTOPPEL

(alleen, nog steeds titels lezend, Sjaalman komt op, achter)

- OVER DE PUNTWORTEL BIJ DE KOFFIBOOM. - OVER DE PRIJS VAN DE JAVAKOFFI. - OVER DE TOEKOMST VAN DE NEDERLANDSE HANDEL. - OVER EVENWICHT IN DE HANDEL. - OVER DE VERHOUDING DER EUROPESE HANDELAREN TOT DE ADHIPATTIEN OP JAVA.

Droogstoppel maakt een stapeltje.

SJAALMAN

Droogstoppel...?

DROOGSTOPPEL

(hoort hem niet, vastberaden)

Er ZAL iets gebeuren.

SJAALMAN

Je zocht me, Droogstoppel?

Frits naast Sjaalman.

FRITS

(luid)

Vader. Mijnheer Sjaalman is er.

DROOGSTOPPEL

Sjaalman! Eindelijk!

(legt de papieren terzijde)

Niet makkelijk je verblijfplaats te achterhalen, maar mijn zoon hier is een ware detective...

FRITS

(tot Sjaalman)

Ik was toevallig bij een boekverkoop in HET WAPEN VAN BERN...

SJAALMAN

Ze hebben me ontslagen...

DROOGSTOPPEL

Wie laat ook een hele jaargang van de AGLAIA uit zijn handen vallen?

SJAALMAN

Ik werd duizelig. Ik eet niet genoeg.

Valt flauw.

DROOGSTOPPEL

O nee. Vrouw! Frits!

Vrouw op met glaasje water. Sjaalman wordt bijgebracht.

SJAALMAN

De vernederingen die men mij laat ondergaan! Mijn vrouw heeft vandaag een brief gekregen van haar broer. Ze moet zich laten scheiden van zo'n ellendeling als ik die haar armoe laat lijden, die schulden heeft... De hele familie zal de handen ineenslaan om haar naaiwerk te bezorgen.

MEVROUW DROOGSTOPPEL

Wat een schande. Het is toch vreselijk.

DROOGSTOPPEL

Sjaalman. Ik kan je helpen.

FRITS

Goede vader!

MEVROUW DROOGSTOPPEL

Edel man!

DROOGSTOPPEL

(wijst naar papieren)

Je schrijft met een goede hand, dat maak ik op uit dat pak van je.

SJAALMAN

Ja, als de inspiratie me komt...

DROOGSTOPPEL

Zonder fouten, bedoel ik. Zonder vlekken. Bastiaans, derde bediende, wordt oud en stuntelig. Je krijgt zijn baan.

SJAALMAN

O.

DROOGSTOPPEL

Wat je salaris betreft, je kunt beginnen met vijfhonderd gulden. Bastiaans heeft lang gewerkt voor hij tot zevenhonderd opklom en het is een goede daad van mij. Ja, met driehonderd gulden kun je beginnen, je bent

nooit in zaken geweest, de eerste jaren beschouwen we als leertijd. Ik weet zeker dat je tevreden bent met tweehonderd gulden.

SJAALMAN

Dank je, Droogstoppel.

DROOGSTOPPEL

Je moet me wel 'mijnheer' noemen.

SJAALMAN

Dank je. Mijnheer Droogstoppel.

DROOGSTOPPEL

En u.

SJAALMAN

Dank u, mijnheer Droogstoppel.

DROOGSTOPPEL

Je kunt meteen beginnen. Meld je beneden, ze weten ervan...

SJAALMAN

Dank u wel.

DROOGSTOPPEL

Haal eerst een boterham in de keuken. Dat je niet weer onderuit gaat.

(Sjaalman wil gaan)

Nog iets...

(Sjaalman staat stil, afwachend)

Dat PAK van jou...

(Droogstoppel staat op, loopt naar het pak)

Jij durft, Sjaalman... me zomaar met zo'n pak op te schepen.

SJAALMAN

Ik was ten einde raad. Ik zal het meteen meenemen... Ik zal het verbranden.

Wil ernaartoe lopen.

DROOGSTOPPEL

Ik heb eens nagedacht over de bede die je tot mij richtte...

SJAALMAN

Ik wist geen uitweg. Natuurlijk verwacht ik geen moment dat u een uitgave...

DROOGSTOPPEL

Ik zal een uitgave van enkele, door mij te selecteren geschriften van jouw hand bekostigen.

FRITS

Goede vader!

MEVROUW

Edel man!

SJAALMAN

(verbluft, grijpt zijn hand)

Ik weet niet hoe ik je moet danken, mijnheer Droogstoppel... u danken, mijnheer Droogstoppel.

(schudt hem enthousiast de hand)

Wat een dag! In één klap is mijn ellende voorbij. En alles dankzij u.

DROOGSTOPPEL

(onderdrukt opwinding)

Ik heb namelijk in dat pak van jou een en ander gevonden dat mij boeit. Zaken die met koffie verband houden. Niet de uitspraken van een man van het vak, maar er is veel behartenswaardigs in.

(toont de geselecteerde bundeltjes)

Deze stukken bijvoorbeeld, zeer interessant, welhaast oogopenend.

SJAALMAN

Ik ken mijn zaken. En dan vraagt men zich af waarom de koffiehandel stagneert.

DROOGSTOPPEL

Dit moet de wereld weten! En snel! Voor de ramp niet meer af te wenden is. Daarom peins ik al enige dagen... Misschien dat een boek...

FRITS

Een boek?

SJAALMAN

Een boek zelfs?

DROOGSTOPPEL

Ja! Ten snelste een boek gepubliceerd! Een koffieboek! Dat zo noodzakelijke boek dat inzichten verschaft, rampen afwendt! Het is al jaren mijn droom een belangwekkend werk het licht te doen zien. Maar het is niet alleen de vervulling van een persoonlijke wens, het is ook een dure plicht. De toekomst van het vak hangt ervan af. Er dreigt gevaar, een gevaar dat alleen

door de vereende krachten van alle makelaars kan worden afgewend. Zelfs is het mogelijk dat die krachten daartoe niet eens reiken, dat ook de suikerraffinadeurs erbij nodig zullen wezen...

FRITS

Welk gevaar?

DROOGSTOPPEL

Ook de scheepsrederijen zijn erin betrokken, de koopvaardijvloot, de zeilenmakers en het ministerie van Financiën en de armenbesturen en de andere ministers en de pasteibakkers en de... en de... Mijn boek gaat ook de molenaars aan...

SJAALMAN

Uw boek?

DROOGSTOPPEL

...en de dominees, en de likeurstokers en de pannenbakkers, en de wevers, de slachters en de klerken, en de aandeelhouders van de Nederlandse Handelmaatschappij en eigenlijk, welbeschouwd, alle anderen ook. En de koning ook... ja, de koning vooral! Mijn boek MOET de wereld in...

FRITS

Uw boek?

SJAALMAN

Welk gevaar?

DROOGSTOPPEL

Sjaalman, ik heb het uit je eigen papieren! Wij worden vanuit Indië grotelijks bedrogen. Geen wonder dat de beurs zo slap is de laatste tijd. We leven op een kruitvat, op een zeepbel die elk moment uiteen kan spatten... Deze papieren bewijzen het! Nederland wordt in slaap gesust met een belachelijk optimistische visie over de opbrengsten ginder! Als men alles bij elkaar optelt, IS ER OP JAVA MEER KOFFIE DAN ER IS. Dat kan niet goed gaan. Mijn boek moet Nederland wakker schudden...

SJAALMAN

Goed. Ik hoor dan wel welke van mijn geschriften u wilt gebruiken.

Wil weer gaan.

DROOGSTOPPEL

Niet zo snel! Sjaalman! De bouwstenen uit uw pak zijn belangrijk. Maar hoe ze te schiften? En bovendien, ik kan toch moeilijk zelf gaan schrijven...

SJAALMAN

U vraagt mij een boek te schrijven op basis van mijn documenten dat onder uw naam zal verschijnen?

DROOGSTOPPEL

Daar ik de uitgave bekostig.

Sjaalman aarzelt.

FRITS

Vader, die papieren zijn toch van de Sjaalman...

DROOGSTOPPEL

Ik kan het met Bastiaans nog even aanzien. Ik zet niet graag iemand op straat.

SJAALMAN

(denkt na, kijkt Droogstoppel dan aan)

Goed.

DROOGSTOPPEL

Heel verstandig. Zie hier: mijn voorstel...

(haalt papier te voorschijn, leest)

Ten eerste: we werken aan het boek in huiselijke kring. Dan hoeft het niet zoveel te kosten. Ten tweede: Frits kan uw spelling verbeteren, want daar weet hij alles van.

FRITS

Ik bewonder uw poëzie, meneer Sjaalman.

DROOGSTOPPEL

Ten derde: als ik er iets aan toe te voegen heb, schrijf ik van tijd tot tijd een hoofdstuk. Om het geheel een wat solider aanzien te geven. Ten vierde. Marie!

(ze verschijnt, hij stelt voor)

Mijn dochter, mijn oogappel.

Zij kan alles in het net schrijven. Dat is meteen voor de lezer een waarborg tegen alle onzedelijkheid.

MARIE

Maar men moet geduld met mij hebben als de was komt.

DROOGSTOPPEL

Ten vijfde: de afgewerkte hoofdstukken worden elke zondag voorgelezen op de krans.

SJAALMAN

(na enig nadenken)

Maar ik wil een stem hebben in de wijze van uitvoering.

DROOGSTOPPEL

Ja, u hebt een tint van letterkunde over u.

SJAALMAN

Als mijn borst gloeit van gevoel voor het ware en het schone, kan geen macht ter wereld mij beletten de tonen aan te slaan die met dat gevoel overeenstemmen.

DROOGSTOPPEL

Dat klinkt niet erg solide. Maar mijn boek moet zo snel mogelijk in de winkels liggen. Maar let wel: geen romantiek. De waarheid, de harde feiten. Over koffie, uitsluitend over koffie.

SJAALMAN

Afgesproken.

Havelaar tovert pen te voorschijn, beide heren tekenen. Handen schudden.

DROOGSTOPPEL

(tot het publiek)

Het kan raar lopen in het leven! Ik ben schrijver geworden! De natie zal mij dankbaar zijn!

4.

*Stoelen in een halve cirkel.
Sjaalman en kinderen, papieren in de hand.
Volwassenen in afwachting.*

DROOGSTOPPEL

(staat, kondigt aan)

- DE KOFFIVEILINGEN DER NEDERLANDSCHE HANDELMAATSCHAPPY...

MEVROUW DROOGSTOPPEL

(tot mevrouw Rosemeyer)

Klinkt degelijk, nietwaar?

DROOGSTOPPEL

- EEN BOEK VAN BATAVUS DROOGSTOPPEL.

MEVROUW DROOGSTOPPEL

(tot mevrouw Rosemeyer)

De kinderen zijn de hele week druk bezig geweest...

MEVROUW ROSEMEYER

(tot mevrouw Droogstoppel)

Mijn Betsy heeft het over niets anders...

DROOGSTOPPEL

(toespraak)

O, het is me niet om persoonlijke roem te doen. Maar het boek moet geschreven worden! Het is van eminent en acuut! belang...

ROSEMEYER

Ja, dat geloven we allemaal wel. Laten we beginnen!

DROOGSTOPPEL

We beginnen!

(gaat zitten, roept bevelend)

Beginnen!

SJAALMAN

Er heerste een ongewone drukte bij de grens tussen de afdeling PANDEGLANG en LEBAK. Honderden gezadeld paarden bedekten de weg en duizend mensen liepen in bedrijvig wachten heen en weer. Hier zag men de hoofden der dorpen uit het

Lebakse, allen met hun gevolg. Er was ook een hoofd van hogere rang aanwezig: de regent van Lebak, RADHEN ADHIPATTI KARTA NATTA NEGARA.

DROOGSTOPPEL

Hè?

ROSEMEYER

Hè?

FRITS

Er werd een nieuwe assistent-resident verwacht, en het gebruik in Indië wil dat die beambte feestelijk wordt ingehaald. Ook de controleur, die na de dood van de vorige assistent-resident het bestuur had waargenomen, was tegenwoordig.

MEVROUW ROSEMEYER

Een echt verhaal!

DROOGSTOPPEL

Waar is de koffie? De KOFFIE?

FRITS

De koffie komt. Wees niet bang.

SJAALMAN

(met gezag)

Stilte!

DROOGSTOPPEL

(schrikt van het gezag dat Sjaalman zich aanmeent)

Stilte? Ja, stilte! Ik zou er niet op aandringen als de kwestie niet zo belangrijk was.

BETSY

Zodra het tijdstip der komst van de nieuwe assistent-resident bekend was had men in allerijl een pendoppo doen oprichten...

SJAALMAN

(legt uit)

Een afdak van bamboezen palen, bedekt met lange bladen van de waterpalm...

DROOGSTOPPEL

Aha. Pendoppo. Onthouden!

ROSEMEYER

Pendoppo. Zo zo.

BETSY

Een tafel en enige stoelen daarheen gebracht, en enige verversingen gereed gezet. Daar wachten de regent en de controleur de aankomst van de nieuwe chef af.

Wijst naar de mensen die de rollen vervullen.

FRITS/VERBRUGGE

Is er nog niets in aantocht? Wachten is altijd vervelend.

Sjaalman geeft papier aan mevrouw Droogstoppel.

MEVROUW DROOGSTOPPEL

O? Ik? Laat vader toch liever...

SJAALMAN

(als uitleg aan mevrouw Droogstoppel over haar personage)

De regent van Lebak was een beschaafd man. De Europeanen die met hem in aanraking kwamen, hadden meer van hem te leren dan hij van hen.

FRITS/VERBRUGGE

En dan is het ook nog zulk slecht weer...

MEVROUW DROOGSTOPPEL/ADHIPATTI

Ja, het is westmoesson. De weg zal moeilijk begaanbaar zijn na zoveel regen.

FRITS/VERBRUGGE

In het Pandeglangse is de weg niet zo slecht als hier.

MEVROUW DROOGSTOPPEL/ADHIPATTI

Er is veel volk in Pandeglang.

FRITS/VERBRUGGE

Dat is waar, maar...

SJAALMAN

Het gesprek was een strijd geworden. Een toespeling op de betere staat der wegen in een naburige afdeling leek te verwijzen naar vergeefse pogingen ook in Lebak betere wegen te doen aanleggen. Maar hierin had de regent gelijk: Pandeglang was dichter bevolkt, dus daar viel de arbeid aan de grote wegen lichter dan in het Lebakse. Juist op dat moment...

FRITS/VERBRUGGE

Daar komen de heren aan!

MARIE

Er naderde een door vier paarden getrokken reiswagen die weldra bemodderd stilhield.

STEMMEN

‘Als het u belieft, mevrouw!’ ‘Nee, resident, gaat u voor.’ ‘Als ik mijn benen kan ontwarren.’

FRITS

Er werd daarbinnen een strijd van hoffelijkheid gevoerd. Het duurde lang voor er iets tevoorschijn kwam. Eindelijk stapte er een heer uit...

Sjaalman geeft papier aan Rosemeyer.

MEVROUW ROSEMEYER

Laat mij, laat mij...

ROSEMEYER

Ik? O grappig.

FRITS/VERBRUGGE

Welkom, mijnheer de resident.

ROSEMEYER/SLIJMERING

(leest)

Dank. U.

FRITS/VERBRUGGE

Hoe was de reis?

ROSEMEYER/SLIJMERING

Behoorlijk.

FRITS/VERBRUGGE

Gelukkig maar.

ROSEMEYER/SLIJMERING

Onaangenaam. We moeten.

FRITS/VERBRUGGE

Wij allen moeten.

ROSEMEYER/SLIJMERING

Opschieten.

FRITS/VERBRUGGE

Zoals u wenst.

ROSEMEYER/SLIJMERING

Omdat ik.

FRITS/VERBRUGGE

Natuurlijk, natuurlijk.

ROSEMEYER/SLIJMERING

Vandaag. Nog. Naar. Serang. Terugmoet. Omdat.

FRITS/VERBRUGGE

We beginnen meteen met de plechtigheid.

ROSEMEYER/SLIJMERING

Ik. Het. Druk. Heb.

Rosemeyer leunt uitgeput achteruit. Gelach.

DROOGSTOPPEL

Dit is leuk bedoeld? Kluchtig? Burlesk? Om niet van humor te spreken?

ROSEMEYER

Ik lees het zoals het er staat.

MARIE

Die man praat zo.

DROOGSTOPPEL

Niemand praat zo!

SJAALMAN

Ik begrijp u niet.

DROOGSTOPPEL

Men voert een personage op dat de taal niet verstaat of slecht uitspreekt. Men laat een Fransman zeggen KA KAUW NA DE KROTE KRAK. KRIETJE KOOIT KEEN KARE KROENTE KRAAK WEK. Of men neemt iemand die stottert, of een persoon die telkens dezelfde woorden zegt. MIJN NAAM IS MEYER. Na elke zin: DAT BEN IK MET U EENS MAAR MIJN NAAM IS MEYER.

SJAALMAN

Ik ken mensen die zo praten.

Er wordt besmuikt gelachen.

DROOGSTOPPEL

Mis ik iets?

ROSEMEYER

Ik vind het wel aardig.

DROOGSTOPPEL

U hebt de lachers op uw hand.

ROSEMEYER

Jaloers dat u die teksten niet mag zeggen?

SJAALMAN

Het is niet MIJN schuld dat de resident van Bantam zo eigenaardig praat.

(pakt een papier, leest)

Hij sprak alsof achter elk woord een punt stond. Het publiek der hoofdplaats Serang noemde zijn gesprekken SLIJMERIG...

FRITS

Zo noemen we hem! Slijmerig.

SJAALMAN

Goed idee.

MARIE

SlijmerING.

SJAALMAN

Nog beter idee.

Hij schrijft in zijn papieren. Marie straalt.

DROOGSTOPPEL

Dat is toch geen naam voor een man van gezag!

MEVROUW DROOGSTOPPEL

Ik vind dat woord ook niet zeer smaakvol.

ROSEMEYER

Goed. Zullen we verder gaan?

DROOGSTOPPEL

Duurt het u te lang voor u uw komische optreden kunt voortzetten?

ROSEMEYER

Ik ben benieuwd welke rol voor u is weggelegd.

MEVROUW ROSEMEYER

En voor mij.

DROOGSTOPPEL

De hoofdrol, neem ik aan. Het betreft hier mijn boek.

(Kinderen kijken elkaar aan. Sjaalman kijkt in zijn papieren, onverstoort)

Gaan we verder?

Dochter Droogstoppel stapt uit.

FRITS/VERBRUGGE

Welkom, mevrouw Havelaar...

BETSY

(vals)

Zij was niet mooi...

MARIE

(beteuterd)

Zij was niet mooi?

BETSY

Staat hier.

SJAALMAN

(kijkt Marie aan)

Maar zij bezat in blik en spraak iets zo liefalligs... Ge zult haar mooi vinden zodra u haar ziet gloeien van verontwaardiging over wat ze de 'miskening van het genie' noemt, haar aanbeden Max.

MARIE

(straalt)

O ja. Precies zo is ze!

MEVROUW DROOGSTOPPEL

(zacht tot mevrouw Rosemeyer)

O God. Hij schwärmt.

MEVROUW ROSEMEYER

Marie ook! Ze schwärmen allebei!

SJAALMAN/HAVELAAR

Als je zo lang in een wagen hebt gezeten, weet je niet meer waar het kussen ophoudt en je achterste begint. Als je in zo'n wagen kiespijn hebt of kramp, zou je die kunnen aanzien voor mot in de gordijntjes.

FRITS/VERBRUGGE

Welkom, mijnheer Havelaar.

DROOGSTOPPEL

Dat is dus die Havelaar. De held. Mijn aandeel.

FRITS

Maar vader! 'Havelaar was een man van vijfendertig, slank en vlug in zijn bewegingen. Zijn ogen stonden dromerig als hij in kalme stemming was, maar schoten vuur als een groot denkbeeld hem beheerste...'

MEVROUW ROSEMEYER

(tot Droogstoppel)

Doet die beschrijving u nergens aan denken?

DROOGSTOPPEL

Nee?

MEVROUW ROSEMEYER

Dat is ie zelf! Sjaalman!

ROSEMEYER

Nu ja. Het is zijn pak...

DROOGSTOPPEL

Maar ik betaal ervoor.

FRITS

‘Hij was ridderlijk en moedig, maar verspilde, als die andere Don Quichot, zijn dapperheid dikwijls op een windmolen.’

DROOGSTOPPEL

Inderdaad, wel duidelijk aan wie de hoofdrol is vergeven.

MARIE

Al wat groot en verheven was, lokte hem aan, tegelijkertijd was hij onnozel en naïef als een kind.

DROOGSTOPPEL

Nee, dat zou ik niet kunnen vertolken.

FRITS

Hij was eerlijk, grootmoedig. Hij zou honderden die hij schuldig was, onbetaald laten omdat hij duizenden had weggeschonken.

DROOGSTOPPEL

Nee, zeg, nee, nee. Ga vooral uw gang.

SJAALMAN

Zie daar nagenoeg Havelaar.

DROOGSTOPPEL

Nagenoeg! Hiermee lijken me de hoofdpersonen voldoende voorgesteld. Of missen we nog iemand?

MEVROUW ROSEMEYER

Ja, er zit hopelijk nog iemand in die koets.

MARIE

De kleine Max. Dat is Betsy.

MEVROUW ROSEMEYER

Wie mag dat wezen?

MARIE

Hun kind.

MEVROUW DROOGSTOPPEL

Ze hebben een kind? Marie en de Sjaalman? Hemel!

DROOGSTOPPEL

Stil, vrouw.

SJAALMAN/HAVELAAR

(tot mevrouw Droogstoppel)

Mijnheer de adhipatti, ik ben boos dat u helemaal hierheen bent gekomen om mijnentwil!

MEVROUW DROOGSTOPPEL/ADHIPATTI

(zoekt in haar tekst)

Ik wenste de nieuwe assistent-resident zo spoedig mogelijk te zien om vriendschap te sluiten.

SJAALMAN/HAVELAAR

Ik voel me zeer vereerd.

FRITS/VERBRUGGE

(vraagt Rosemeyer/Slijmering)

Heeft u mijnheer Havelaar al gesproken over mevrouw Slotering? De weduwe van zijn voorganger?

ROSEMEYER/SLIJMERING

Mijnheer. Havelaar. Heeft. Gezegd.

SJAALMAN/HAVELAAR

Welzeker, Verbrugge. Die dame kan bij ons blijven wonen. Ik zou niet gaarne...

ROSEMEYER/SLIJMERING

Dat. Het. Goed. Was.

SJAALMAN/HAVELAAR

Ik zou niet gaarne mijn huis ontzeggen aan een dame die zoiets ergs is overkomen.

ROSEMEYER/SLIJMERING

Ik. Durfde. Het.

SJAALMAN/HAVELAAR

Wel, resident, er is geen twijfel aan!

ROSEMEYER/SLIJMERING

Niet. Toezeggen. Want. Het. Is. Een. Inlandse. Vrouw.

DROOGSTOPPEL

Ditis niet leuk meer! Frits, schrap die flauwiteiten uit mijn boek, wil je.

Frits kijkt naar Sjaalman, die knikt geruststellend.

SJAALMAN

Men trok naar het huis van de assistent-resident. Mevrouw Havelaar bezag haar nieuwe woning. Ze was er zeer mee ingenomen: de tuin was groot, wat haar goed leek voor de kleine Max die veel in de lucht moest.

BETSY

De resident en Havelaar verkleedden zich snel in ambtsgewaad. Schitterend van goud en zilver maar ietwat struikelend over hun degens begaven ze zich naar de voorgalerij waar ze met muziek van gongs en gamlangs ontvangen werden.

FRITS

De eenvoudige plechtigheid begon.

MARIE

De resident las het besluit van de gouverneur-generaal voor, waarin Max Havelaar werd aangesteld tot assistent-resident van de afdeling Lebak.

ROSEMEYER/SLIJMERING

...Dat. Men. Niemand.

SJAALMAN

Hij sprak sneller dan gewoonlijk, omdat hij het besluit slechts hoefde voorlezen.

ROSEMEYER/SLIJMERING

(leest snel)

... iets beloofd of gegeven heeft. Beloven of geven zal; dat men gehouw en getrouw zal zijn aan Zijne Majesteit de Koning der Nederlanden....

BETSY

Havelaar sprak de voorgelezen woorden na...

SJAALMAN/HAVELAAR

...De inlandse bevolking te zullen beschermen tegen uitzuiging en onderdrukking. Tegen mishandeling en knevelarij. Zo waarlijk helpe mij God almachtig.

FRITS

Hij had iets in gelaat, stem en houding alsof hij zeggen wilde: DAT SPREEKT VANZELF. OOK ZONDER GOD ALMACHTIG ZOU IK DAT DOEN.

MARIE

En toen...

SJAALMAN/HAVELAAR

Gij allen die hoofden zijt in de afdeling BANTANKIDOEL, ik groet u! Toen de gouverneur-generaal mij gelastte tot u te gaan om assistent-resident te zijn in deze afdeling, was mijn hart verheugd. U wenst in vrede te leven en u begeert niet te wonen in landstreken die bewoond worden door anderen.

Maar, Hoofden van Lebak, er is veel te arbeiden in uwe landstreek! Is niet de landman arm? Rijpt niet uw padie dikwijls ter voeding van wie niet geplant hebben? Is niet het aantal uwer kinderen gering? Ja, ik zeg u dat mijn ziel daarover bedroefd is! We hebben in dit land akkers voor velen terwijl de bewoners weinig zijn. En het is niet de regen die ontbreekt, er is geen oorlog in het land, noch ziekte die de patjil nutteloos maakt.

Hoofden van Lebak, ons land is arm omdat we zoveel misslagen begingen. Want in de ommelanden van Batavia zijn velen die geboren zijn in ons land maar het verlaten hebben. Waarom zoeken ze arbeid, ver van de plaats waar ze hun ouders begroeven? Waarom verkiezen ze de koelte van de boom die daar groeit boven de schaduw van onze bossen? Hoofden van Lebak! Wij allen staan in dienst van de koning van Nederland. Maar hij is ver van hier. De gouverneur-generaal te Buitenzorg is rechtvaardig, maar ook hij kan niet zien waar onrecht gepleegd wordt, want het onrecht blijft verre van hem. En resident Slijmering...

(wijst naar Rosemeyer/Slijmering)

...te Serang wil dat er recht geschied in de landschappen die hem gehoorzamen. En de heer adhipatti...

(wijst naar mevrouw Droogstoppel/adhipatti)

...wil dat ieder het goede betracht en dat er geen schande zal zijn over de streek waarover hij regeert. En ook ik wens te doen wat mijn plicht is. Ik verzoek u mij te beschouwen als een vriend. Wie gedwaald mocht hebben, kan op een zacht oordeel van mijn kant staatmaken... Alleen waar nalatigheid zou worden tot gewoonte, zal ik die tegengaan. Over misslagen van groveren aard... over knevelarij en onderdrukking, spreek ik niet. Zoiets zal niet voorkomen, nietwaar mijnheer de adhipatti?

MEVROUW DROOGSTOPPEL/ADHIPATTI

O nee, mijnheer de assistent-resident, zoiets komt niet voor in Lebak.

SJAALMAN/HAVELAAR

Welnu, mijne heren, wij hebben iets schoons te doen. Als Allah ons het leven spaart, zullen wij zorgen dat er welvaart kome.

ROSEMEYER/SLIJMERING

Goed gesproken, Havelaar. Misschien wat somber gekleurd voor een eerste kennismaking. Laat vriendschap overheersen, begrip. U moet uzelf zien als hun oudere broer... Maar nu moet ik gaan...

frits

...Daar. Hij. Het. Zo. Druk. Had.

BETSY

Havelaar bood de adhipatti de arm en leidde hem naar het voorhuis, waar Tine hen stond op te wachten.

SJAALMAN/HAVELAAR

Kom, Verbrugge, een glas madeira. Tine, madeira. Adhipatti, wat hoorde ik u nu aan de KLIWON over mijn kleine jongen zeggen?

MEVROUW DROOGSTOPPEL/ADHIPATTI

Mintah ampong, ik bezag zijn hoofd...

MARIE

Tine schoof bij: er werd over de kleine Max gesproken.

MEVROUW DROOGSTOPPEL/ADHIPATTI

(die er schik in begint te krijgen)

Ik zei dat de sienjo een koningskind was.

MARIE

Dat deed Tine goed, zij vond het ook!

BETSY

De adhipatti draaide het hoofd van de kleine en nu zag Havelaar het ook: de dubbele haarwervel die, naar het bijgeloof op Java, bestemd is een kroon te dragen.

ROSEMEYER

Hij doet het niet voor minder...

MEVROUW ROSEMEYER

Dat zegt die adhipatti tegen ELKE nieuwe assistent met een kind...

Ze drinken.

SJAALMAN/HAVELAAR

Tine! Waar is mevrouw Slotering? Ik wil me graag aan haar voorstellen.

MEVROUW ROSEMEYER

(springt op)

Aha, eindelijk.

MARIE/TINE

Ze bleef in haar kamer.

SJAALMAN/HAVELAAR

O?

MEVROUW ROSEMEYER

(zakt weer terug in haar stoel)

O.

MARIE/TINE

Toen ik zei dat ze kon blijven wonen, zweeg ze. Deed de deur weer dicht.

MEVROUW DROOGSTOPPEL/ADHIPATTI

(opeens)

Mijnheer de assistent, kunnen zekere gelden die wij van de belasting-collecteur tegoed hebben, niet worden uitbetaald?

Ongemak.

FRITS/VERBRUGGE

Mijnheer de adhipatti weet dat dit niet geschieden mag vóór het onderzoek afgesloten is!

SJAALMAN/HAVELAAR

Verbrugge, laat ons niet lastig wezen. We zullen dat maar uitbetalen...

FRITS/VERBRUGGE

Maar mijnheer Havelaar...

SJAALMAN/HAVELAAR

Een voorschot.

(geeft geld uit eigen beurs)

Tot ziens, mijnheer de adhipatti. Ik verheug me op onze samenwerking.

Adhipatti vertrekt.

BETSY

En de adhipatti ging heen, met zijn gevolg. Ook de belangstellenden verspreiden zich, opeens waren ze alleen op het erf...

FRITS/VERBRUGGE

Als straks blijkt dat hij niets te goed heeft?

SJAALMAN/HAVELAAR

Dan heb ik pech gehad. Je zag het toch! Dat bruuske vragen, totaal in strijd met de zo hoffelijke volksaard... De adhipatti heeft dat geld hard nodig.

FRITS/VERBRUGGE

Het is zijn familie. Ze persen hem af...

SJAALMAN/HAVELAAR

(legt hem met een gebaar het zwijgen op)

Ik wil niet weten wat er gebeurd is. Maar wat vanaf nu gebeurt, is mijn verantwoordelijkheid. Onrecht duld ik niet, bij God. Maar ik wil mijn plicht doen met zachtheid.

Ze drinken. Mevrouw Rosemeyer op.

MARIE/TINE

(gedempt)

Daar is ze.

SJAALMAN/HAVELAAR

Mevrouw Slotering!

(naar haar toe)

Ze gaat weer.

(mevrouw Rosemeyer af met tegenzin)

O. Andere keer?

MARIE/TINE

Waarom doet ze zo vreemd?

SJAALMAN/HAVELAAR

Neem het de arme vrouw maar niet kwalijk. Haarman was vroeger de eerste persoon hier.

FRITS/VERBRUGGE

Sinds de dood van haar man dwaalt ze rond als een spookverschijning.

SJAALMAN/HAVELAAR

Waarom is hij gestorven?

FRITS/VERBRUGGE

Leverabces. Van het ene moment op het ander uit het leven gerukt...

SJAALMAN/HAVELAAR

De tropen zijn niet gezond. Voor ons soort.

FRITS/VERBRUGGE

Tja...

(staat op)

Vaarwel. Het is een lange dag geweest, voor u zeker...

(schudt Havelaar de hand)

Ik hoop dat u hier lang zult blijven.

SJAALMAN/HAVELAAR

Dat hoop ik ook.

Verbrugge gaat.

Gezin alleen.

SJAALMAN/HAVELAAR

(zucht, kijkt rond)

Mooi is het hier... Sprookjesachtig mooi... Maar de landstreek waarvan het bestuur aan onze zorg is toevertrouwd, verkeert in een treurige toestand, lieve Tine. Wat is er?

MARIE/TINE

Niets...

*Kijkt hem aan met gemengde gevoelens.
Einde eerste voorlezing. Gekuch.*

ROSEMEYER

Het wordt geloof ik een roman.

DROOGSTOPPEL

Ik moet ook zeggen dat ik enigszins verrast ben.

FRITS

We hebben besloten het geheel de vorm van een verhaal te geven, om de aandacht van de lezer te vangen zodat hij ontvankelijk wordt voor het thema.

DROOGSTOPPEL

Dat hebben jullie besloten? Zo.

MEVROUW ROSEMEYER

(lacht)

Ze gaan met je boek op de loop, Droogstoppel.

ROSEMEYER

Beetje luguber, dat laatste. Gestorven voorganger, ronddwalende vrouw.

SJAALMAN

Allemaal waar gebeurd. Staat allemaal in het pak.

ROSEMEYER

Ja, dat pak...

BETSY

Er komen toch geen moorden in voor? Dan doe ik niet meer mee, hoor.

MEVROUW DROOGSTOPPEL

Ik weet ook niet of een dergelijk verhaal wel zo geschikt is voor de zondagmiddag. We zijn koud de kerk uit en...

MEVROUW ROSEMEYER

Juist mooi. Je voelt nu al dat het spannend gaat worden. Allerlei griezeligs kondigt zich aan.

(tot Sjaalman)

Ik verheug me op volgende zondag! Dan kom ik hopelijk wel aan het woord?

DROOGSTOPPEL

Ik voel slechts één spanning. WAAR BLIJFT DE KOFFIE?

5.

*Avond. De schuifdeuren zijn dicht.
Sjaalman omringd door de kinderen, ze zitten aan zijn voeten.
De sfeer is samenzweerderig.*

SJAALMAN

Waar moeten we het plaatsen, denk je?

FRITS

Niet te ver naar voren. We moeten eerst met het verhaal van Havelaar vertrouwd zijn.

SJAALMAN

Misschien juist wel in het begin. Om meteen duidelijk te maken hoe ernstig de toestand ginder is. Hoewel: ik betwijfel weleens of men met verhalen de geest van de mensen kan raken.

FRITS

Natuurlijk. Het verhaal heeft een blijvende indruk gemaakt op ons. Zo zal het een blijvende indruk maken op de wereld! Er zal recht geschieden, mijnheer Havelaar! Aan u. Aan de onderdrukte Javaan.

BETSY

Mijnheer Sjaalman...

FRITS

Hoe bedoel je?

BETSY

Je zei mijnheer Havelaar tegen hem.

SJAALMAN

Goed. We doen een poging.

(leest)

‘Saïdjahs vader had een buffel waarmee hij zijn veld bewerkte. Toen deze buffel hem werd afgenomen door het districtshoofd van Parang-Koedjang was hij zeer bedroefd. Hij nam een zilveren kris, verkocht hem en met het geld kocht hij een ander dier. Saïdjah had met de nieuwe buffel spoedig vriendschap gesloten. Zijn kinderstem scheen kracht te geven aan het sterke dier als het de kleigrond van de sawah openscheurde. Daarnaast lagen de sawahs van Adinda's vader, het kind dat met Saïdjah huwen zou.

Saïdjah was negen jaar geworden en Adinda zes, toen ook deze buffel van Saïdjahs vader werd afgenomen. Saïdjahs vader verkocht nu twee zilveren klamboehaken en van het geld kocht hij een nieuwe buffel. De nieuwe buffel was zo sterk niet als de vorige, het oude juk was te ruim voor zijn borst maar het dier was gewillig. Toen ook deze buffel van Saïdjahs vader werd afgenomen, telde Saïdjah twaalf jaar en Adinda weefde sarongs. Saïdjahs vader had geen geld meer om een nieuwe buffel te kopen. Hij maakte zich weg uit Lebak om werk te zoeken in het Buitenzorgse...’

(houdt op met voordragen)

Nee... Je voelt het, de spanning zakt weg...

FRITS

Daar ben ik het niet mee eens. Ga door! Nu wordt het juist mooi.

BETSY

Ja! Nu gaan ze met elkaar praten.

SJAALMAN

Dat verhaal is gewoon te lang, te saai voor dit vroege stadium...

MARIE

En bovendien: TWEE liefdesverhalen in één boek, dat is een beetje veel.

BETSY

Twee liefdesverhalen? Wat is het andere dan?

MARIE

Havelaar en Tine toch?

FRITS

Dat is toch geen liefdesverhaal. Die zijn al getrouwd.

SJAALMAN

We gaan eerst maar eens verder met het verhaal van Max en Tine.

DROOGSTOPPEL

Slapen!

6.

Kleine Max komt op, achter een vlinder aan.

MARIE/TINE

(op met eten)

Nee Max, laat dat arme beestje met rust. Je moet geen kapellen vangen. Dat arme dier heeft eerst op een boom rondgekropen, dat was geen vrolijk leven! Nu heeft het pas vleugeltjes gekregen en wil wat rondvliegen in de lucht...

(geluid)

Wie hoort daar een TONTONG slaan?

BETSY/KLEINE MAX

Ik.

MARIE/TINE

En wat beduidt dat?

BETSY/KLEINE MAX

Bedtijd. Maar... ik heb nog niet gegeten.

MARIE/TINE

Eerst krijg je eten, dat spreekt vanzelf.

Havelaar en Verbrugge op, van verschillende kanten.

FRITS/VERBRUGGE

(op met brief)

Er was een gezant van de regent voor u... Mevrouw Slotering had hem weggestuurd.

SJAALMAN/HAVELAAR

Die vrouw stuurt IEDEREEN weg die zich op het erf waagt. Ze zou de Gouverneur-Generaal zelf de deur wijzen als hij zich zou verwaardigen op werkbezoek te komen.

FRITS/VERBRUGGE

Het is niet echt belangrijk.

(overhandigt brief)

De regent van Tjanjor komt bij onze adhipatti op bezoek.

SJAALMAN/HAVELAAR

Wat? De regent doet zo'n reis met een gevolg van honderden, die allemaal ondergebracht en gefêteerd moeten worden. Dat kan de adhipatti niet betalen!

FRITS/VERBRUGGE

Afzeggen zou gezichtsverlies zijn.

SJAALMAN/HAVELAAR

(leest de brief)

De brutaliteit! Hij vraagt koelies om zijn erf schoon te maken. Hij weet heel goed dat hij het aantal dat hem voor herendienst is toegestaan allang overschreden heeft. Dit is een provocatie. Zeg dat ik toestemming weiger.

FRITS/VERBRUGGE

Het gaat alleen maar om het snijden van g r a s .

SJAALMAN/HAVELAAR

Het is een precedent. Als ik dit toesta, verlies ik alle gezag. Dan kan hij vanaf nu zijn gang gaan... De toestemming is geweigerd...

FRITS/VERBRUGGE

Met alle respect: ik denk dat u zich vergist. Zo denkt de Javaan niet...

SJAALMAN/HAVELAAR

Zo denk ik, Verbrugge... De toestemming is geweigerd...

FRITS/VERBRUGGE

Drijf het niet op de spits... Om een paar hectare gesneden gras...

SJAALMAN/HAVELAAR

De toestemming is geweigerd!

FRITS

(stapt uit zijn rol)

Ik ben dat wel met Verbrugge eens. Havelaar is mijn held. Maar ik vind toch dat hij hier niet evenwichtig genoeg...

ROSEMEYER

Zeg maar rustig kinderachtig...

SJAALMAN

Havelaar heeft ten hemel schreiend onrecht gezien in zijn eerdere aanstellingen. Regenten die hun onderdanen zonder betaling dwingen te wer-

ken op hun akkers, die hun buffels stelen...

FRITS

Dat is nog niet gebeurd. Daar kan de lezer zich niets bij voorstellen. Nu lijkt Havelaar alleen maar heetgebakerd.

SJAALMAN

(maakt een aantekening)

Hij wil meteen zijn gezag laten gelden. Maar ik begrijp wat je bedoelt...

ROSEMEYER

(tot Droogstoppel)

Slimme zoon.

FRITS

Dus... wat doen we ermee?

SJAALMAN

Zo is het gebeurd.

DROOGSTOPPEL

Volkomen juist. Discussie gesloten. Ga verder.

Frits is het er niet mee eens maar staakt zijn verzet.

SJAALMAN/HAVELAAR

(neemt de tekst iets terug)

Zo denk ik, Verbrugge... De toestemming is geweigerd...

FRITS/VERBRUGGE

Drijf het niet op de spits... Om een paar hectare gesneden gras...

SJAALMAN/HAVELAAR

De toestemming is geweigerd!

FRITS/VERBRUGGE

Ze zijn al begonnen.

SJAALMAN/HAVELAAR

Ook dat nog! Dat vertel je me nu pas...

FRITS/VERBRUGGE

(haalt schouders op)

Ik vermoed dat de adhipatti veronderstelde dat de toestemming zeker gegeven zou worden...

SJAALMAN/HAVELAAR

Stuur die mensen naar huis. Dit is de onbeschaamdheid te ver gedreven.

(schudt ergernis van zich af, gaat zitten)

Tine, was is dit voor KETIMON? Lieve meid, doe nooit plantenzuur bij vruchten. Er staat iets van in Liebig...

MARIE/TINE

Beste Max, hoe lang denk je dat we hier zijn? Die ketimon is van mevrouw Slotering.

SJAALMAN/HAVELAAR

Ik ben voor mijn gevoel al een half leven in Lebak. Ik heb dagen rondgereden om me op de hoogte te stellen, nachten doorgebracht met lezen van de archieven... Maar toch moet je eens wat van Liebig lezen, Verbrugge...

FRITS/VERBRUGGE

Ik wil graag nog even terugkomen op...

SJAALMAN/HAVELAAR

Ik niet.

FRITS/VERBRUGGE

Wie is Liebig?

SJAALMAN/HAVELAAR

Liebig heeft ontdekt hoe men gras in wol verandert. Je begrijpt wel...

FRITS/VERBRUGGE

Nee.

SJAALMAN/HAVELAAR

Stuur een schaap het land in en je zult zien... Lezen moet je, Verbrugge. Als je wilt houden we een leescursus, 's avonds, een paar maal in de week.

FRITS/VERBRUGGE

Er zijn hier nauwelijks boeken...

SJAALMAN/HAVELAAR

Dan lezen we iets dat ik zelf geschreven heb.

MARIE/TINE

Max is altijd bezig met het ontwikkelen van zijn denkbeelden op papier. Eens zal het gedrukt worden!

FRITS/VERBRUGGE

Een kunstenaar! Dat zou veel verklaren.

(tot Tine)

Dich-

tersvrouwen lijken me te beklagen. Altijd de muze als derde aanwezige bij de intiemste gesprekken...

MARIE/TINE

Maar er is ook het ogenblik waarop hij de lauweren oogst die hij in het zweet van zijn genie heeft verworven...

SJAALMAN/HAVELAAR

En neerlegt aan de voeten van de wettig beminde gade...

*Het echtpaar glimlacht naar elkaar.
Misprijzende geluiden van Droogstoppel en vrouw.*

MARIE/TINE

Kleine Max kan niet in de tuin spelen omdat er te veel slangen zijn...

FRITS/VERBRUGGE

Je zou het erf van onkruid moeten reinigen tot aan het ravijn toe.

SJAALMAN/HAVELAAR

Daar heb ik te weinig mensen voor.

FRITS/VERBRUGGE

U mag de mensen die door u bij politievonnissen zijn veroordeeld te werk stellen op uw erf.

SJAALMAN/HAVELAAR

Het stuit me tegen de borst mijn erf te laten onderhouden als boete voor kleine vergrijpen. Bovendien, ik heb net de regent verboden zijn erf te laten schoonmaken...

FRITS/VERBRUGGE

(hij staat op)

Ik ga de boodschap overbrengen. Goedenavond.

Verbrugge gaat.

SJAALMAN/HAVELAAR

(kijkt hem na)

Ik krijg geen hoogte van hem. Hij weet meer dan hij laat merken...

(Havelaar naar overkant erf)

Mevrouw Slotering!

MEVROUW ROSEMEYER/MEVROUW SLOTERING

(staat naast hem, voor hij het in de gaten heeft)

Mijnheer Havelaar...

SJAALMAN/HAVELAAR

Waarom stuurt u mensen die 't erf betreden allemaal weg?

MEVROUW ROSEMEYER/MEVROUW SLOTERING

Er is zoveel slecht volk.

SJAALMAN/HAVELAAR

Ik ben hier om de mensen te allen tijde een willig oor te geven. Bovendien: dit was een afgezant van de regent...

MEVROUW ROSEMEYER/MEVROUW SLOTERING

Neemt u me niet kwalijk...

SJAALMAN/HAVELAAR

Nu ja, hij liep gelukkig Verbrugge in de armen.

MEVROUW ROSEMEYER/MEVROUW SLOTERING

Kan ik u even spreken? Ik zal kort zijn. Ik hoorde u Verbrugge bevel geven de adhipatti tot de orde te roepen.

SJAALMAN/HAVELAAR

U hebt goede oren, mevrouw.

MEVROUW ROSEMEYER/MEVROUW SLOTERING

Wees voorzichtig, mijnheer Havelaar.

SJAALMAN/HAVELAAR

Ach, het gaat alleen om gesneden gras.

MEVROUW ROSEMEYER/MEVROUW SLOTERING

Hij zal het als inmenging in zijn zaken beschouwen.

SJAALMAN/HAVELAAR

Het is onwettige gezagsuitoefening. Ik zal hem morgen zelf bezoeken om de zaak uit te leggen.

MEVROUW ROSEMEYER/MEVROUW SLOTERING

Mijn man...

SJAALMAN/HAVELAAR

Ik hoop een waardig opvolger van uw man te zijn.

MEVROUW ROSEMEYER/MEVROUW SLOTERING

Hij wilde ook rechtvaardig zijn. Hij wilde een einde maken aan de mishandeling waaronder het volk zucht. Hij vermaande de adhipatti, in vergaderingen en schriftelijk...

SJAALMAN/HAVELAAR

Ik weet het. Ik vond zijn brieven in het archief...

MEVROUW ROSEMEYER/MEVROUW SLOTERING

Hij sprak telkens met resident Slijmering. Maar altijd vergeefs. Toen ging hij op inspectiereis. Hij gebruikte het middagmaal ten huize van de adhipatti. En werd kort daarop in deerniswekkende toestand thuisgebracht. Hij riep, op de maag wijzende, VUUR, VUUR! En weinig uren later was hij dood. Hij die altijd een voorbeeld was geweest van goede gezondheid...

Tine en Havelaar kijken elkaar aan.

SJAALMAN/HAVELAAR

Hebt u de dokter van Serang laten roepen?

MEVROUW ROSEMEYER/MEVROUW SLOTERING

Ja, maar ik durfde hem mijn vermoeden niet meedelen, omdat ik bang was voor wraak.

(kijkt Tine aan)

Ik had dit alles voor u en uw vrouw willen verbergen.

(dringend, tot Havelaar)

Begrijpt u nu waarom ik zo voorzichtig ben? Laat geen vreemden toe in de keuken. Verlies uw zoon niet uit het oog.

Ze gaat. Pauze.

MARIE/TINE

O, Max...

SJAALMAN/HAVELAAR

Hij zou het niet wagen, de regent. Dat is toch DOM, iemand vergiftigen in je eigen huis. Dan ben je toch als eerste verdacht? Het arme mens ziet spoken...

MARIE/TINE

Zoiets verzin je toch niet!

SJAALMAN/HAVELAAR

Die vrouw is in de war...

MARIE/TINE

Max, ik ben bang, vreselijk bang...

Einde voorlezing.

ROSEMEYER

Mooi!

MEVROUW ROSEMEYER

Sinister!

BETSY

Spannend!

MEVROUW DROOGSTOPPEL

Nog iemand een kopje thee? Een kaakje?

ROSEMEYER

Wat ben je stil, Droogstoppel?

DROOGSTOPPEL

Ja... ach... euh... nou ja... Mooi, ja...

7.

DROOGSTOPPEL

(tegen publiek)

Al drie zondagmiddagen houdt Sjaalman ons nu al bezig met zijn verhaal over die Havelaar en het woord KOFFIE is nog niet één keer gevallen! Ik moet me bij u verontschuldigen. U bent naar hier gekomen, vertrouwend op de deftige titel, DE KOFFIVEILINGEN DER NEDERLANDSCHE HANDELMAATSCHAPPY, en wat krijgt u voorgeschoteld? Geen koffie, geen veiling, laat staan een handelmaatschappij! En het ergste is: mijn kinderen vinden het mooi. De Rosemeyers vinden het mooi. Dus ik sta helemaal alleen. Ik durf geen kritiek te uiten. En mijn vrouw, die maakt zich zorgen.... Dat pak van Sjaalman is een waar Trojaans paard gebleken. Of ben ik te voorbarig? Dat is wat hij tegen me zegt, als ik een aanmerking durf te maken. En dat op een toon! Zo neerbuigend! En ook Frits wordt erdoor bedorven. Dat stel is zo pedant, ondraaglijk.

En dan dat gedoe over liefde. Ik zie Marie's ogen gloeien als ze in het spel, let wel! opkijken mag naar haar Sjaalman. En Frits, laatst was ik met hem in de kerk en ik dacht al: wat kijkt hij toch gehoorzaam naar de kansel. Later bleek dat Betsy er pal onder zat. Betsy Rosemeyer die als ze 's zondags uit de kerk komt, vraagt of ze vroeg komen mag vanmiddag om toch vooral veel over Max en Tine te horen.

Frits komt binnen.

FRITS

U wilde mij spreken, vader?

DROOGSTOPPEL

Frits, ik ben niet tevreden over je.

FRITS

Dat spijt me, vader.

DROOGSTOPPEL

Je hebt Betsy Rosemeyer een zoen gegeven

FRITS

(gebogen hoofd)

Ja, vader.

DROOGSTOPPEL

Hou de dingen gescheiden, zoon. De Rosemeyers doen in suiker. Wij doen in koffie. De suiker gaat nog steeds IN de koffie. En niet andersom.

FRITS

Ja, vader.

DROOGSTOPPEL

Bedenk dat je vader altijd hard heeft moeten werken voor de kost, sla dus het oog naar boven en tracht op te groeien tot een fatsoenlijk makelaar zodat ik straks met een gerust hart naar Driebergen kan.

FRITS

Ja, vader.

DROOGSTOPPEL

En nu: het boek. O, dat boek.

FRITS

Moeten we niet op Sjaalman wachten?

DROOGSTOPPEL

Ik wil het over Sjaalman hebben.

FRITS

(ongemakkelijk)

O.

DROOGSTOPPEL

Ik zie je vaak met hem samen...

FRITS

Het boek vraagt veel tijd.

DROOGSTOPPEL

Je zou op de spelling letten.

FRITS

Hij zegt dat ik literair talent heb. Dat komt vast van u, vader.

DROOGSTOPPEL

Sjaalman is een WERKNEMER van Last & Co. Wij mogen niet in nauw contact met personeel geraken. Er komt altijd een moment dat we hard moeten zijn. Zie Bastiaans.

FRITS

Ik zal proberen de samenwerking zakelijk te houden.

DROOGSTOPPEL

Alleen de spelling, Frits. Uitsluitend de spelling!

FRITS

Ik leer veel over koffie...

DROOGSTOPPEL

Is dat zo? Desondanks...

FRITS

Alleen de spelling, ja vader.

DROOGSTOPPEL

Ik sprak laatst een heer die vroeger in de Oost resident was. Hij kende Sjaalman. De man is in Natal gesuspendeerd vanwege een kastekort.

FRITS

Het is een kunstenaar. Je kunt hem slordigheid met geld niet verwijten...

DROOGSTOPPEL

Nooit heeft eens iemand door slordigheid geld OVER.

FRITS

Bovendien heeft hij later alles terugbetaald.

DROOGSTOPPEL

Zoiets blijft aan iemand kleven, Frits! Hij is toen overgeplaatst naar Lebak, een arm district. En, o toeval, nu speelt het boek DE KOFFIVEILINGEN DER NEDERLANDSCHE HANDELMAATSCHAPPY! dat boek in statu nascendi, speelt MIJN boek in...

FRITS

De koffie komt, vader. Heb geduld.

DROOGSTOPPEL

Daar heb ik het niet eens over. En de held van DE KOFFIVEILINGEN DER NEDERLANDSCHE HANDELMAATSCHAPPY lijkt verdacht veel...

FRITS

(gloedvol)

Havelaars hart is goed en warm...

DROOGSTOPPEL

Het is een Don Quichot. Hij zei het zelf! Spiegel je daar niet aan! Bovendien: is het allemaal WAAR?

FRITS

Waarheid! Wat maakt dat uit? De man heeft stijl! Als hij spreekt, dan zie je de wolken drijven bij het onweer, dan hoor je niet het gerammel van een toneeldonder! Die toespraak tot de Hoofden... dat is toch meesterlijk!

DROOGSTOPPEL

Leugens. Hij heeft doodgewoon gesproken.

FRITS

Doodgewoon!

DROOGSTOPPEL

In werkelijkheid heeft hij DOODGEWOON GESPROKEN. NIEMAND VAN DE HOOFDEN WAS ER BIJZONDER DOOR GEBOEID. Ik heb het uit zijn eigen papieren! Ja, DICTUNG UND WAHRHEIT!

Frits beteuterd.

SJAALMAN

(is opgekomen, kalm, tegen Frits)

Augurk, dat komt er het dichtste bij. *Ketimon*. Augurken, komkommers.

FRITS

O, goed.

(schrijft het op)

DROOGSTOPPEL

Beste Sjaalman...

SJAALMAN

Mijnheer Droogstoppel, ik weet wat u gaat zeggen.

DROOGSTOPPEL

Ik ben met Gaafzuiger een overeenkomst aangegaan voor het uitgeven van een boek over KOFFIVEILINGEN. Heel Nederland wacht erop. En dan...

SJAALMAN

Ik beloof u dat na de inleiding de zaak zal neerkomen op koffie, koffie en niets dan koffie!

DROOGSTOPPEL

Dit is nog maar pas de inleiding?

FRITS

Denk aan Horatius, vader, OMNI TULIT PUNCTUM, QUI MISCUIT... Hij draagt ieders goedkeuring weg, die vermengt... het nuttige met het aangename...

DROOGSTOPPEL

(tegen publiek)

Mijn bloedeigen Frits! Kijkt me aan, met een blik vol ironie! Houden ze me voor de gek, die twee? Maar ik mag niet boos worden. Ik krijg die Sjaalman toch niet meer weg uit de firma van mijn boek.

(tegen Sjaalman)

Natuurlijk, ik begrijpt het: uw aandacht wordt in beslag genomen door de vertelling. Overigens was ik graag bij de beslissing betrokken geweest om voor de romanvorm te kiezen. Maar ik heb eens nagedacht... Misschien is er een eenvoudige oplossing voor het probleem.

SJAALMAN

Voorstellen zijn altijd welkom.

DROOGSTOPPEL

Denk aan ons contract.

FRITS

Contract?

DROOGSTOPPEL

(haalt papier te voorschijn)

Onze afspraken!

(overhandigt het aan Frits)

Punt drie!

FRITS

(leest)

‘Batavus Droogstoppel draagt bij tijd en wijle een hoofdstuk bij om het geheel een solide aanschijn te geven...’

Droogstoppel neemt papier terug, steekt het bij zich.

DROOGSTOPPEL

Precies! Dat door iedereen met grote verwachtingen tegemoet geziene informatieve chapter van MIJN hand! Dat lost alle problemen op.

Frits en Sjaalman kijken elkaar aan.

FRITS

Denkt u niet dat het beter is die informatie van u te verwerken in het verhaal...

DROOGSTOPPEL

Nee, nee, waar ik naar snak, dat is waar iedere lezer naar smacht: een heldere, gezaghebbende uiteenzetting van het koffieprobleem.

FRITS

Ja, maar...

SJAALMAN

Misschien heeft u gelijk. We kunnen het allicht proberen.

DROOGSTOPPEL

Heel goed! Zal ik mijn bijdrage meteen op de komende krans voordragen?

SJAALMAN

Goed.

DROOGSTOPPEL

Uitstekend! Tot zondag, dan.

Wil gaan.

SJAALMAN

Wat vindt u van het boek? Tot nu toe?

DROOGSTOPPEL

Hm... ik weet het nog niet... Zo... zo! 't Is een boek dat... hm! Wel aardig. Heel verdienstelijk...

Gaat.

SJAALMAN

Wel aardig! Ik schrijf met mijn hartenbloed en hij zegt HEEL VERDIENSTELIJK. Tranen druppen op het manuscript en hij zegt WEL AARDIG.

FRITS

Wat moeten we in godesnaam met een hoofdstuk van vader?

(papieren)

Het is al moeilijk genoeg om SAÏDJAH EN ADINDA erin te krijgen.

SJAALMAN

Hoe houden we DroogstoppeL ERUIT, dat is nu ons eerste probleem.

8.

DROOGSTOPPEL*(nervuus, rolt landkaart naar beneden; hij gaat achter een kathedraal staan)***ROSEMEYER**

Hou je het wel kort, Droogstoppel? Word je niet te lang van stof?

DROOGSTOPPEL

- HOOFDSTUK 4. ENIGE ACHTERGRONDEN BIJ DE JAVAANSE KOFFIEKULTUUR. De Javaan is van oorsprong landbouwer. De grond waarop hij geboren is, die veel belooft voor weinig arbeid, lokt hem hiertoe uit. Hij is met hart en ziel overgegeven aan het bebouwen zijner rijstvelden, waarin hij dan ook zeer bedreven is. Maar op een zeker moment kwamen vreemdelingen uit het westen die heer werden van het land. Ze wensten voordeel te doen met de vruchtbaarheid van de bodem, en gelasten de bewoner een deel van zijn arbeid te wijden aan het voortbrengen van andere zaken, die meer winst afwerpen op de markten van Europa...

ROSEMEYER

Zoals koffie. Wil je zeggen.

DROOGSTOPPEL

Zoals koffie... Om de geringe man hiertoe te bewegen, was niet meer dan een zeer eenvoudige staatkunde nodig. Hij gehoorzaamt zijn hoofden, men hoeft alleen deze hoofden te winnen door hun een gedeelte van de winst toe te zeggen...

ROSEMEYER

Maak je het niet te droog, Droogstoppel? We willen tenslotte niet dat de lezers boven je boek in slaap vallen...

MEVROUW ROSEMEYER

U wilt ons duidelijk maken dat u deze staatkunde edel vindt?

DROOGSTOPPEL

Zeer edel! Zo verdient de gewone man er toch wat aan?

FRITS

Maar geniet de landbouwer een evenredige beloning voor de Javaanse producten die in Nederland te koop worden geveild?

MARIE

De regering verplicht hem op ZIJN grond aan te kweken wat HAAR behaagt, ze straft hem als hij het voortgebrachte verkoopt aan wie ook buiten haar, en ZIJZELF bepaalt de prijs die ze hem daarvoor uitbetaalt. Het gevolg van deze maatregel is vaak hongersnood...

DROOGSTOPPEL

Nu ja, daar...

MEVROUW ROSEMEYER

Wat gaan we doen? Gaan we discussiëren? Of vertellen we een verhaal?

ROSEMEYER

Ja, weet je, Droogstoppel, ik betwijfel of de lezer hierin geïnteresseerd is, in deze fase. We wachten op andere dingen. De volgende wandaad van die adhipatti, bijvoorbeeld! Zal Havelaar het redden, met zijn hoge principes? Of gaat hij voor de bijl? DAT willen we weten.

DROOGSTOPPEL

Denkt u? De lezer dient de vertelling toch in zijn historische CONTEXT te kunnen plaatsen?

ROSEMEYER

Zijn daar niet andere middelen voor? Iets dat de voortgang van het verhaal niet ophoudt?

DROOGSTOPPEL

Bent u soms ingeseind? Heeft iemand u opgedragen dit te zeggen?

ROSEMEYER

Ingeseind? Welnee. Kijk om u heen.

(wijst naar de anderen)

Dit zijn uw eerste lezers. Kijken ze geboeid? Zitten ze op het puntje van hun stoel?

SJAALMAN

Ik heb een betere oplossing. Wacht maar af.

ROSEMEYER

Weet je, Droogstoppel, maak er een nawoord van. Een aanhangsel, iets helemaal achterin.

FRITS

Laat ons nu maar begaan.

DROOGSTOPPEL

Wacht, geef mijn doorwrochte essay tenminste een kans...

MEVROUW DROOGSTOPPEL

Ja, laat vader toch even aan het woord...

FRITS

(onderbreekt)

- HOOFDSTUK VIJF. HAVELAAR KRIJGT HOOG BEZOEK.

9.

*Avond.
 Tine en Havelaar aan tafel.
 Geritsel.
 Schaduwen.
 Er wordt zacht aangeklopt.
 Havelaar staat van tafel op.
 We zien de schaduwen van Havelaar en een inlander met wie hij praat.
 Tine alleen.
 Opnieuw geritsel.
 Ze schrikt.
 Mevrouw Slotering op.*

MARIE/TINE

U bent het, mevrouw Slotering.

MEVROUW ROSEMEYER/MEVROUW SLOTERING

Wat eet u daar?

MARIE/TINE

Wees gerust. 't Is beschuit uit blik van Batavia. En ook de suiker is altijd achter slot geweest. En kleine Max mag alleen spelen op de voorgalerij...

MEVROUW ROSEMEYER/MEVROUW SLOTERING

Heel verstandig...

MARIE/TINE

Mijn kind leeft in een paradijs maar mag het alleen vanachter de ramen bekijken. Wij dachten in een hemel te belanden...

MEVROUW ROSEMEYER/MEVROUW SLOTERING

...en het is een hel gebleken...

Ze kijken naar de schaduwen.

MARIE/TINE

Vrijwel elke nacht is het raak. Ze kruipen door het ravijn omdat ze zich niet overdag aan de voordeur durven melden. De regent heeft overal zijn spionnen. Max dacht nog dat zijn toespraak weinig indruk had gemaakt!

MEVROUW ROSEMEYER/MEVROUW SLOTERING

Er is een roep opgegaan in de dorpen dat de TOEWAN recht wil doen, dat geeft de slachtoffers van misbruik de moed zich te beklagen.

MARIE/TINE

Maar die moed verdwijnt als sneeuw voor de zon als ze hun klacht moeten herhalen waar de regent bij is...

MEVROUW ROSEMEYER/MEVROUW SLOTERING

Ik heb het uw man voorspeld... Maar hij moest en zou de regent ter verantwoording roepen... De geschiedenis herhaalt zich... hopelijk niet tot het bittere eind...

MARIE/TINE

Kruipend voor de voeten van de adhipatti baden ze om verschoning. NEE, DIE BUFFEL WAS HUN NIET AFGENOMEN OM NIETS. NEE, ZE WAREN NIET AFGEROEPEN VAN HUN VELDEN OM ZONDER BETALING TE ARBEIDEN IN DE SAWAHS VAN DE REGENT. Een pijnlijk schouwspel... En intussen zat de regent maar fijntjes te glimlachen.

MEVROUW ROSEMEYER/MEVROUW SLOTERING

Ik voorspel u: niet lang meer en de rivier voert de eerste lijken mee...

MARIE/TINE

Wat zegt u daar, mevrouw Slotering?

MEVROUW ROSEMEYER/MEVROUW SLOTERING

Het aantal klachten neemt toe, dus neemt de intimidatie net zo toe...

MARIE/TINE

Waar moet dit toe leiden?

MEVROUW ROSEMEYER/MEVROUW SLOTERING

Er zijn twee oplossingen... De eerste: de regent zijn gang laten gaan... een oog dichtknijpen, BEIDE ogen dichtknijpen en de handen uitstrekken... en ze raken gevuld met geschenken...

MARIE/TINE

U kent mijn man intussen, mevrouw Slotering.

MEVROUW ROSEMEYER/MEVROUW SLOTERING

Hij lijkt op de mijne. Maar nu hij dood is, denk ik: is het het allemaal wel waard geweest? Ja, hij was onkreukbaar, kwam op voor het recht. Maar hij heeft zijn leven gegeven en er is niets veranderd.

MARIE/TINE

En de tweede oplossing?

MEVROUW ROSEMEYER/MEVROUW SLOTERING

Weggaan van hier. Zo snel mogelijk... Zo ver mogelijk...

MARIE/TINE

Mijn man geeft niet op. Nooit.

MEVROUW ROSEMEYER/MEVROUW SLOTERING

En u kunt hem daarin niet beïnvloeden?

MARIE/TINE

Ik zou het niet willen...

MEVROUW ROSEMEYER/MEVROUW SLOTERING

Zelfs als het leven van uw kind in gevaar is?

Havelaar op.

MARIE/TINE

Blijf bij ons eten, mevrouw Slotering: we hebben Hollandse bloemkool in blik.

MEVROUW ROSEMEYER/MEVROUW SLOTERING

Nee, nee, ik moet gaan...

Als ze weg is.

SJAALMAN/HAVELAAR

Ze is zo bang voor vergiftiging dat ze zal sterven aan ondervoeding.

MARIE/TINE

Als je je eigen man hebt zien sterven...

SJAALMAN/HAVELAAR

Dat is niet bewezen, Tine. Laat je niet door dat mens beïnvloeden...

MARIE/TINE

Haar man is vermoord. Dat voel ik. Net zoals ik voel dat er nu, op dit moment naar ons gekeken wordt... Voortdurend zijn er ogen op me gericht... de adhipatti is op de hoogte van elke beweging die we maken...

SJAALMAN/HAVELAAR

Er wordt inderdaad nu, op dit moment naar ons gekeken... want daar komt Verbrugge aan.

Verbrugge op.

Geluiden in de verte. Muziek.

FRITS/VERBRUGGE

Hoor. De regent van Tjanjor is gearriveerd...

Ze luisteren.

SJAALMAN/HAVELAAR

Op een halfgemaaid erf.

MARIE/TINE

Waarom zijn wij niet uitgenodigd?

SJAALMAN/HAVELAAR

We zijn uitgenodigd.

FRITS/VERBRUGGE

Zo'n ontvangst is een heel indrukwekkende gebeurtenis.

SJAALMAN/HAVELAAR

Indrukwekkend over de ruggen van de arme mensen heen... Wat ik allemaal te horen krijg, hier...

FRITS/VERBRUGGE

Het is in mindere of meerder mate overal zo. In de afdeling Tjiringien is het nog erger.

SJAALMAN/HAVELAAR

En? Dat is toch geen reden om misbruik te laten bestaan.

FRITS/VERBRUGGE

Het is altijd zo geweest in deze streken.

SJAALMAN/HAVELAAR

Maar je wilt me toch wel helpen alles terecht te brengen? Je wilt toch wel je Plicht doen?

FRITS/VERBRUGGE

Men komt zo licht in de positie van iemand die windmolens bestrijdt. De kern van het probleem is... Onze regent is adhipatti en toch laten zijn inkomsten, omdat Lebak niet geschikt is voor koffie en hem dus geen emolumenten brengt, niet toe in praal en luister te wedijveren met een eenvoudige djemang in Preanger.

ROSEMEYER

(tegen Droogstoppel)

Hoor je? Kijk, zo doe je dat!

DROOGSTOPPEL

(zuinig)

Eén regeltje..

SJAALMAN/HAVELAAR

Ik heb medelijden met hem, ik weet hoe geldgebrek kan drukken. Hij is hoofd van een geslacht dat op grote voet leeft in naburige provinciën, waar koffie geoogst wordt, waar rijkdom heerst. Ik wil geloven dat hij graag anders wil...

MEVROUW ROSEMEYER

Zo kan het ook, Droogstoppel! Hoor je?

DROOGSTOPPEL

Twee regels! Of dat voldoende is! Die gaan toch ten onder in al die andere woorden!

MEVROUW ROSEMEYER

Ze hebben uw kritiek ter harte genomen, en nu is het nog niet goed!

FRITS/VERBRUGGE

...Roer er niet aan, mijnheer Havelaar. Alstublieft.

SJAALMAN/HAVELAAR

Halfheid leidt tot niets, Verbrugge. Halfgoed is niet goed. Halfwaar is onwaar.

FRITS/VERBRUGGE

Het valt sommigen gemakkelijker de Europese beambte brodeloos te maken dan een inlands hoofd te straffen.

SJAALMAN/HAVELAAR

Wie bedoel je?

MARIE/TINE

Ja, Max. Moeilijkheid trekt je aan. Je dorst naar zelfopoffering!

SJAALMAN/HAVELAAR

Waarom heeft de resident nooit iets ondernomen? Waarom heeft hij niets gedaan met de noodkreten van mijn voorganger?

FRITS/VERBRUGGE

Niemand wil de bringer van slechte tijdingen zijn. De regering van Nederlands-Indië schrijft liefst aan haar meesters in het moederland dat alles naar wens gaat. De residenten melden dit graag aan de regering, de assistent-residenten aan de residenten...

SJAALMAN/HAVELAAR

Ja, maak het niemand moeilijk met verdrietige berichten! Maar iemand moet iets doen! Iemand moet de moed hebben de jobsbode te zijn.

MARIE/TINE

Jobsbode... Dat woord hoor ik niet graag...

SJAALMAN/HAVELAAR

Wees niet bang, Tine. Eén ding maakt me sterk. Aan

het hoofd van de regering staat een gouverneur-generaal die mijn bondgenoot zal zijn. Hij lijdt minder aan gouverneursziekte dan zijn voorgangers.

MARIE/TINE

Gouverneursziekte? Wat is dat voor kwaal?

SJAALMAN/HAVELAAR

Die ken je niet? ALGEMENE ZIEKTEGESCHIEDENIS VAN DE GOUVERNEURS-GENERAAL. *Eerste stadium.* Eigenwaan, Onmatig zelfvertrouwen. *Tweede stadium.* Vrees. Moedeloosheid. Neiging tot slaap en rust. Bovenmatig vertrouwen op den raad van Indië. Heimwee naar een Hollandse buitenplaats.

FRITS/VERBRUGGE

Ik herken wel iets van die ziekte...

SJAALMAN/HAVELAAR

Maar deze gouverneur-generaal is wat minder duizelig dan de meeste anderen.

FRITS/VERBRUGGE

Hij gaat met pensioen. De rust in Nederland is nabij! Ik merk overigens opeens dat ik last heb van het tweede stadium...

SJAALMAN/HAVELAAR

Heimwee naar een Hollandse buitenplaats?

FRITS/VERBRUGGE

Neiging tot slaap en rust.

Staat op.

SJAALMAN/HAVELAAR

Smoesjes. Je gaat nog even langs op het feest...

(ze luisteren naar de muziek)

Hoe kan zo'n regent het wagen...

FRITS/VERBRUGGE

U reageert te heftig, mijnheer Havelaar. U bent hier nog maar zo kort. En weet u nog, u zei dat u heel lang hoopte te blijven?

SJAALMAN/HAVELAAR

Wat bedoel je daarmee?

(Verbrugge zwijgt)

Verbrugge. Waaraan is Slotering gestorven?

FRITS/VERBRUGGE

Dat weet ik niet.

SJAALMAN/HAVELAAR

Is hij vergiftigd?

FRITS/VERBRUGGE

Dat weet ik niet, maar... Ik ben overtuigd dat hij vergiftigd geworden zou zijn als hij langer hier was gebleven.

Verbrugge gaat.

MARIE/TINE

Max! Hoor je het nu?

SJAALMAN/HAVELAAR

Laat me alleen, Tine...

Havelaar alleen, rusteloos.

De regent op, in de duisternis, geruisloos.

MEVROUW DROOGSTOPPEL/ADHIPATTI

Mijnheer de assistent-resident...

SJAALMAN/HAVELAAR

Mijnheer de adhipatti... Ik verwachtte...

MEVROUW DROOGSTOPPEL/ADHIPATTI

U verwachtte iemand die zich over mij kwam beklagen, niet mijzelf... Er zijn er velen die zich over mij beklagen...

SJAALMAN/HAVELAAR

Mijnheer de regent, ik weet niet waarom u hier bent...

MEVROUW DROOGSTOPPEL/ADHIPATTI

Ik ben hier om u op te halen... U heeft mijn uitnodiging toch wel gekregen? De wagen wacht... De regent van Tjanjor heeft danseressen en kunstenaars meegebracht... Ze zullen over niet al te lange tijd gaan optreden...

SJAALMAN/HAVELAAR

U heeft mijn misnoegen gewekt...

(regent buigt het hoofd)

Ik vind het ongepast dat u met een verzoek om arbeiders voor heren-

dienst bij mij komt terwijl u weet dat uw quantum verbruikt is.

MEVROUW DROOGSTOPPEL/ADHIPATTI

Aangezien het slechts om grassnijden ging...

SJAALMAN/HAVELAAR

Dat interesseert mij niet. Het ging om een principe. Vandaar dat ik de arbeiders heb doen ophouden.

MEVROUW DROOGSTOPPEL/ADHIPATTI

Het spijt me, mijnheer de assistent-resident... Het zal niet meer voorkomen. Ik heb ze overigens het werk laten afmaken. Het aanzien was zo vuil: de ene helft gesneden en de andere wild gras. De koelies waren er toch.

SJAALMAN/HAVELAAR

(verbijsterd)

Houdt u mij voor de gek, mijnheer de adhipatti?

MEVROUW DROOGSTOPPEL/ADHIPATTI

Niets is verder van mij, mijnheer de assistent-resident. Wel...? Gaat u met mij mee?

SJAALMAN/HAVELAAR

Ik ben helaas verhinderd.

MEVROUW DROOGSTOPPEL/ADHIPATTI

Uw vrouw is misschien niet verhinderd? De wagen zal haar straks ook weer thuisbrengen.

SJAALMAN/HAVELAAR

En hoe komt ze dan thuis, mijnheer de regent? Krimpand en overgevend, wijzend naar haar buik? VUUR, VUUR.

MEVROUW DROOGSTOPPEL/ADHIPATTI

(bedaad)

U bent hier nog maar kort. U zult op den duur wennen aan onze gewoonten. Dan zal onze samenwerking zeker ook minder stroef verlopen...

SJAALMAN/HAVELAAR

Ik hoop ook op een minder moeizaam samenwerken. Maar ik betwijfel of dat met gewenning van MIJN kant te maken heeft...

MEVROUW DROOGSTOPPEL/ADHIPATTI

Dat spijt me dat u dat zo ziet.

SJAALMAN/HAVELAAR

Is dat een dreigement, adhipatti?

MEVROUW DROOGSTOPPEL/ADHIPATTI

Geenszins. Ik heb gehoord dat u uw spijzen laat staan uit angst voor vergiftiging. Dat zou niet nodig hoeven zijn...

SJAALMAN/HAVELAAR

Het is een dreigement.

MEVROUW DROOGSTOPPEL/ADHIPATTI

Als mevrouw nog naar het optreden wil komen kijken, hoor ik dat nog van u.

Adhipatti af.

Havelaar loopt rusteloos heen en weer.

10.

Terwijl Havelaar heen en weer blijft lopen.

DROOGSTOPPEL

Gouverneursziekte! Wat zijn dat voor malle uitvallen? Een ziekte die zich openbaart in het verlangen naar een buitenplaats! Dat is op mij gemunt! Mag ik soms niet naar Driebergen gaan als Frits mijn werk overneemt?

MEVROUW DROOGSTOPPEL

Ja. En wat gaat het ons aan of Havelaar zijn tuin schoonhoudt, en of de mensen bij hem achter of voor binnenkomen?

MARIE

Vader, betrek toch niet alles op uzelf.

MEVROUW DROOGSTOPPEL

(tegen mevrouw Rosemeyer)

Bij Busselinck & Waterman moet je altijd door een nauw gangetje naast een oliepakhuis waar 't altijd heel vuil is!

ROSEMEYER

Geen onderbrekingen meer! Verder met het verhaal!

MEVROUW ROSEMEYER

Helemaal mee eens! Het verhaal, verder met het verhaal!

FRITS

(tot Sjaalman)

Hier MOET Saïdjah en Adinda komen, anders redden we het niet meer, anders is het boek uit!

(Sjaalman reageert niet)

Kom Betsy. 'In Batavia zijn veel heren die in bendies rijden, Adinda. Misschien is er voor mij een plaats te vinden als bendie-jongen. Ik zou binnen drie jaar geld kunnen oversparen, genoeg om buffels te kopen. Dan zullen wij oud genoeg zijn om te trouwen en we zullen twee buffels hebben.'

BETSY

'Ik zal spinnen en sarongs en slendangs weven en heel vlijtig zijn al die tijd.'

MARIE

Het verhaal! Verder met het verhaal!

Havelaar overstemt iedereen.

SJAALMAN/HAVELAAR

Tine. Tine!

(Tine komt)

Lieve Tine, ik heb je een verzoek te doen. Ik wil dat je met Max naar Batavia gaat.
Onmiddellijk.

MARIE/TINE

Waarom? Wat is er gebeurd?

SJAALMAN/HAVELAAR

Ik klaag vandaag nog de adhipatti aan.

MARIE/TINE

(valt hem om de hals)

Nee, Max, nee... Dat doe ik niet. WIJ ETEN EN DRINKEN SAMEN!

SJAALMAN/HAVELAAR

Dank je, mijn lief.

Omhelzing.

11.

DROOGSTOPPEL

Belachelijk! Overdreven! Heetgebakerd! Een inlands hoofd laten arresteren! Terwijl geen van zijn onderdanen iets tegen hem inbrengt!

ROSEMEYER

Ik vind die actie ook enigszins voorbarig...

SJAALMAN

U heeft het gehoord! 's Nachts kruipen ze door het ravijn naar het huis. Ze vertellen de gruwelijkste verhalen over misbruik en willekeur!

DROOGSTOPPEL

Zich beklagen! Natuurlijk. Dat kennen we, nietwaar Rosemeyer? Ontevreden werknemers. Maar als je ze op de man af vraagt, durft niemand zijn mond open te doen.

ROSEMEYER

Daar moet ik Droogstoppel gelijk geven...

MEVROUW ROSEMEYER

En al die buffels dan?

ROSEMEYER

Welke buffels?

MEVROUW ROSEMEYER

Welke buffels? Die hij van zijn onderdanen steelt! Dat sujet daar!

(wijst naar mevrouw Droogstoppel)

Goed dat meteen wordt ingegrepen! Dat niet die slappe halfhartigheid van jullie wordt betracht!

ROSEMEYER

- MIJN halfhartigheid? Nou ja!

MEVROUW ROSEMEYER

Neem een voorbeeld aan Havelaar! LEER iets van dit verhaal! Dat is belangrijker dan gezeur over koffie en suiker!

ROSEMEYER

(tot vrouw)

Wat gebeurt hier? Vrouw! Krijgen wij op de Lauriergracht 37 woorden over BUFFELS?

MEVROUW DROOGSTOPPEL

(tegen mevrouw Rosemeyer)

Gezeur over koffie en suiker? Koffie en suiker vormen de BASIS van ons beider bestaan. Koffie en suiker, daar ETEN wij van.

DROOGSTOPPEL

Het staat je fraai, Sjaalman, jij die zoveel goeds geniet in mijn huis - om datzelfde huis in rep en roer te brengen.

MEVROUW DROOGSTOPPEL

(tegen mevrouw Rosemeyer)

En daar zou ik aan willen toevoegen: de suiker gaat nog steeds in de koffie en niet andersom.

SJAALMAN

Het boek moet Nederland wakker schudden, dat wilde u zelf. Wel, dat begint blijkbaar op de Lauriergracht 37.

DROOGSTOPPEL

Om meer koffie te doen aanplanten! Om de Javaan aan het werk te zetten. Om hem tot God te brengen. NIET om medelijden met die heidenen op te wekken, om sympathie te vragen voor een dubieuze held met verwarde ideeën...

ROSEMEYER

Nou, nou, nou...

DROOGSTOPPEL

Ik ben het VOLLEDIG met die Verbrugge eens: dat grassnijden is een futiliteit, die vergiftiging niets dan een gerucht... En die aanklacht tegen de vorst mist elke grond.

SJAALMAN

Moet ik dit aanhoren? Moet ik VOOR DE TWEEDE KEER dit onrecht accepteren? Zesendertig buffels in een maand tijd in één district! Lebak telt vijf districten! Dat zijn in een jaar 2000 buffels die onrechtmatig geconfisqueerd zijn!

DROOGSTOPPEL

Ach onzin, dat geklaag over slecht bestuur. Voor iemand die wil oppassen, valt in dat land nog best wat te verdienen. Het is allemaal alleen maar zucht naar heroïek. Don quichotterie.

FRITS

(woedend, tegen zijn vader)

Ik verbied u dat te zeggen! U zou zoiets niet durven! U zou niet alles op het spel durven zetten voor uw idealen, zoals hij gedaan heeft... U zou meteen leren leven met onrecht en corruptie en zien hoe u er het meeste geld uit kon slaan!

MEVROUW ROSEMEYER

Bravo. Helemaal mee eens.

ROSEMEYER

Hou je daarbuiten!

MEVROUW DROOGSTOPPEL

(slaat in verbijstering hand voor de mond)

FRITS! Wat zeg je daar tegen je vader?

DROOGSTOPPEL

Ik heb dit niet gehoord... Ik heb dit niet gehoord... Of liever: ik heb het WEL gehoord. Jou spreek ik later...

FRITS

Dat u het vast weet: ik weet niet meer of ik nog wel makelaar wil worden...

DROOGSTOPPEL

- WAT zeg je daar? Geen makelaar? Ach, nu wil je zeker schrijver worden en armoe lijden zoals die daar?

FRITS

U wilt toch ook schrijver worden?

DROOGSTOPPEL

Alleen dit ene boek! Eén keer, één gebaar... Dank u wel, Sjaalman, u heeft mijn zoons roeping aan het wankelen gebracht.

SJAALMAN

Misschien heb ik hem dichter bij zijn ware roeping gebracht.

DROOGSTOPPEL

Ik droom. Dit kan niet waar zijn. Zoiets waagt iemand in alle kalmte tegen mij te zeggen, in mijn eigen huis? Sjaalman die op het gymnasium al niet wilde deugen? O, vervloekt de dag dat ik over de Kalverstraat liep!

SJAALMAN

Ik heb hem alleen getoond dat er nog andere werelden bestaan dan die van zijn vader.

DROOGSTOPPEL

De wereld van zijn vader is de wereld van zijn grootvader en die was voor MIJ goed genoeg!

SJAALMAN

Een wereld waarin hij andere vormen kan zien dan die van de koffieboon, de suikerkorrel...

ROSEMEYER

Geen kwaad woord over het suikerkristal! Dat heeft een grote schoonheid...

MARIE

Sjaalman wil alleen maar het beste. Voor de Javaan. Voor de Hollander.

DROOGSTOPPEL

Ach, hoe nobel! Wilt u zelf soms gouverneur-generaal worden? U bent er verwaand genoeg voor! Marie, kijkt niet zo vol overgave naar die man! Frits, zit niet zo naar Betsy Rosemeyer te gluren!

MEVROUW ROSEMEYER

Hoezo? Wat is er mis met onze dochter? Is het omdat wij in suiker doen?

DROOGSTOPPEL

De Rosemeyers zijn een fatsoenlijk huis. Daar hoort u mij niet over. O hemel, nu komt door dat vermaledijde boek ook nog onze vriendschap in gevaar!

MEVROUW ROSEMEYER

Niet door het boek! Door uw verstoktheid. Dat had ik u al langer willen zeggen!

ROSEMEYER

(sussend)

Nou, nou, nou...

MEVROUW ROSEMEYER

Ach, hou jij toch je mond. Jij slappe Slijmering! Die rol is je op het lijf geschreven.

ROSEMEYER

O ja? Jij vertolkt die hysterische buurvrouw anders met groot succes!

MEVROUW DROOGSTOPPEL

Toe, toe, toe. Het is maar een boek... Beste Sjaalman, zoals u dat huwelijk van die Havelaars beschrijft... Toen wij trouwden, zijn we naar Den Haag geweest. We hebben flanel gekocht in de Venestraat. En nergens hebben wij 't minste blijk bespeurd van ontevredenheid met de regering!

DROOGSTOPPEL

Frits, voor die ten hemel geslagen blik: een boete uit je spaarpot! Marie, voor het fluisteren wat je NU doet: drie dagen kamerarrest, op koffie en brood!

ROSEMEYERS

Wel koffie! WEL koffie!

KINDEREN

Wel koffie! Wel koffie!

(wordt een koor)

DROOGSTOPPEL

(tot publiek)

O, dit alles treft mij diep. Infaam! Infaam! Vervloekte Sjaalman! U bent ook daarginds al luid, pedant en ziekelijk geweest, anders zou u niet straatarm zijn thuisgekomen, en hier rondlopen zonder winterjas. Het is het natuurlijk verkeerd afgelopen, anders zat u niet hier. Maar dat zullen we allemaal nog wel te horen krijgen, niet? Zondag na zondag na zondag? Met de nodige larmoyantie omkranst! Met de nodige retoriek gelardeerd! Wel, ik hoef niet meer te weten hoe het verder gaat, dat verhaal van u!

SJAALMAN

Pardon?

DROOGSTOPPEL

U hoort me goed: de laatste hoofdstukken schenk ik u, mijnheer!

ROSEMEYER

Wat wil je daarmee zeggen, Droogstoppel?

DROOGSTOPPEL

Ontslag op staande voet. Eruit met die querulant.

MARIE

Dat moet u terugnemen, vader.

SJAALMAN

(tegen Droogstoppel)

U wijst me de deur?

DROOGSTOPPEL

Dat lijkt er veel op, vindt u niet?

SJAALMAN

(tegen de kinderen)

Goed. Dan ga ik.

DROOGSTOPPEL

U GING uit Indië, u GAAT van hier. U zult in uw leven nog veel GAAN, vrees ik. En dan uzelf steeds maar wijsmaken dat het de ANDEREN zijn die u weggagen.

SJAALMAN

(betrekt de kinderen erbij)

Ik. Ga. Nu. Weg.

MARIE

Nee, vader! Hij mag niet weggaan! Hij moet Indië redden van de ondergang. Hij moet triomferen!

DROOGSTOPPEL

Ik zal u de rest van de maand uitbetalen. Dat is meer dan Bastiaans heeft gekregen.

MARIE

Het boek is nog niet af! Blijf, Sjaalman. We mogen ze toch niet half afgemaakt, HALFGESCHAPEN, in de lucht laten zweven, Havelaar en zijn Tine? Hun kleine Max? Mijn leven lang zou ik me daar schuldig over voelen! Mijn

leven lang zouden ze opduiken in mijn dromen, me verwijtend aankijken en zeggen: JIJ HEBT ONS HET LEVEN NIET GEGUND. JE HEBT ONZE ZAAK HET LEVEN NIET GEGUND. Want het gaat niet alleen om hen. Het boek is belangrijk. Het zal Nederland wakker schudden, daar ben ik zeker van. Het moet verspreid worden, in duizenden en duizenden exemplaren...

MEVROUW DROOGSTOPPEL

Waar haalt ze het vandaan?

BETSY

Ja, ja! Zodat Sjaalman terug kan gaan naar de Oost, en daar zijn heilzame werk kan voortzetten... Als keizer van Insulinde!

FRITS

Ja. De keizer van Insulinde!

KINDEREN + MEVROUW ROSEMEYER

- LEVE DE KEIZER VAN INSULINDE.

ROSEMEYER

Keizer van Insulinde?

MARIE

Het boek mag niet ongeschreven blijven. Een berg papier. Ordeloos, zoals het pak. Toe vader, zeg tegen hem dat het u spijt.

DROOGSTOPPEL

Ik moet zeggen dat het me spijt?

MARIE

Anders kijk ik u nooit meer aan! Anders zal ik voor altijd mijn liefde aan u onttrekken!

(Droogstoppel loopt weg)

Vader...

FRITS

Vader! Toe...

Droogstoppel gaat waardig terzijde staan.

ROSEMEYER

Keizer van Insulinde? Hij? Wat is dit voor pathetische praat? Zeg Droogstoppel, ik geloof dat je gelijk hebt...

(Rosemeyer achter Droogstoppel aan)

Ik vrees dat deze onderneming bezig is een heel verkeerde wending te nemen

DROOGSTOPPEL

Daar komt u nu pas achter?

Marie wil achter hem aan.

SJAALMAN

Laat hem. We maken het verhaal af. Mijnheer Rosemeyer! De brief.

Twijfel bij Marie en Rosemeyer.

Sjaalman wint het pleit.

12.

ROSEMEYER/SLIJMERING

Verbrugge! Waarom hebt u Havelaar niet van die aanklacht afgehouden?

FRITS/VERBRUGGE

Mijnheer Slijmering?

ROSEMEYER/SLIJMERING

(leest brief)

'Ik voel mij verplicht u mee te delen dat ik de adhipatti van Lebak, Radhen Adhipatti Karta Natta Negara, beschuldig van misbruik van gezag. Ik stel u voor mij te gelasten de adhipatti voorlopig in arrest te nemen.' Dit mocht ik gisteren ontvangen.

FRITS/VERBRUGGE

(in verbijstering)

Ik weet hier niets van. Ik heb mijnheer Havelaar juist nog tot kalmte gemaand.

ROSEMEYER/SLIJMERING

Een impulsieve actie dus. Dacht ik al.

(Havelaar erbij)

Daar bent u. Ik ben meteen na ontvangst van uw brief naar hier getogen.

SJAALMAN/HAVELAAR

Dank u.

ROSEMEYER/SLIJMERING

Dat valt nog te bezien. Waarom heeft u mij niet eerst mondeling op de hoogte gebracht? U weet niet hoe moeilijk het is iets geschreven uit de wereld te verwijderen.

SJAALMAN/HAVELAAR

(kijkt hem aan)

Dat weet ik wel.

ROSEMEYER/SLIJMERING

Ah. Zo.

SJAALMAN/HAVELAAR

Schriftelijke vastlegging leek me verstandig voor het geval mij iets overkomt.

ROSEMEYER/SLIJMERING

Dat gerucht als zou uw voorganger vergiftigd zijn, is volstrekt uit de lucht gegrepen.

SJAALMAN/HAVELAAR

Ik heb lichamen de rivier af zien drijven van mensen die het waagden zich te beklagen.

ROSEMEYER/SLIJMERING

In het water gevallen en verdronken.

SJAALMAN/HAVELAAR

Bij tientallen?

ROSEMEYER/SLIJMERING

Toch was het beter geweest de zaak vooraf particulier te behandelen. Goed. Nu de kwestie zelf. U klaagt een inlands vorst, een ruim zestigjarige doch nog ijverige landsdienaar, aan wegens misbruik van gezag.

SJAALMAN/HAVELAAR

- DAT IS JUIST.

ROSEMEYER/SLIJMERING

U vraagt bovendien hem te arresteren nog vóór zijn zaak in behandeling is genomen.

SJAALMAN/HAVELAAR

Dat is juist.

ROSEMEYER/SLIJMERING

Dat is absurd.

SJAALMAN/HAVELAAR

De slachtoffers durven anders hun klachten niet te uiten.

ROSEMEYER/SLIJMERING

Wat, als zal blijken dat u voorbarig hebt gehandeld?

SJAALMAN/HAVELAAR

Dat misbruik duurt al jaren, JAREN!

ROSEMEYER/SLIJMERING

Maar niet door uzelf geconstateerd. U bent hier nog maar een maand!

SJAALMAN/HAVELAAR

Ik hoop dat de vraag eenmaal wezen zal of ik GOED gehandeld heb, niet of ik te snel gehandeld heb.

ROSEMEYER/SLIJMERING

U heeft mij in de korte tijd van uw aanwezigheid geen enkele melding van zulke feiten gedaan! En nu overvalt u mij opeens met deze eindvoorstellen.

SJAALMAN/HAVELAAR

Het zou me aangenaam zijn als u uw opmerkingen zou beperken tot de beoordeling van mijn voorstellen, niet van MIJ zelve.

ROSEMEYER/SLIJMERING

En het zou MIJ aangenaam zijn als u die stukken terugnam.

SJAALMAN/HAVELAAR

Het spijt me, nee.

ROSEMEYER/SLIJMERING

Dan blijft me niets over dan een onderzoek in te stellen naar de gegrondheid van de klachten. Ik moet u verzoeken getuigen op te roepen. Kunt u daar iets over zeggen, controleur?

FRITS/VERBRUGGE

(laf)

Nu ja, ik vind het moeilijk...

SJAALMAN/HAVELAAR

Resident, ik klaag de adhipatti aan, ik ben schuldig als mijn aanklacht vals is.

Verbrugge opgelucht.

ROSEMEYER/SLIJMERING

Ik zal uw brief onder de aandacht van de regering moeten brengen.

SJAALMAN/HAVELAAR

U zegt als bedreiging wat voor mij een overwinning is. Ik heb de overtuiging mijn plicht te doen. Anders dienen kan ik niet. Wenst het gouvernement anders te worden gediend, dan moet ik verzoeken mij te ontslaan.

(schrik)

Maar ik kan niet geloven dat uw mening gedeeld wordt door zijne excellentie de gouverneur-generaal.

ROSEMEYER/SLIJMERING

Hoe de zaak ook afloopt, een ding is zeker: door uw voortvarendheid heeft u zich tegenover de adhipatti gesteld. Daardoor is de goede verhouding die tussen u beiden bestaan moet, voor altijd verbroken. NU AL is er iets onherstelbaars gebeurd.

SJAALMAN/HAVELAAR

Ik MOET de kwade praktijken van de adhipatti tegengaan. Temeer omdat te vrezen valt dat de bevolking in opstand zal komen tegen het misbruik der vorsten als er niets gebeurt. Er dreigen bloedige opstanden, realiseert u zich dat wel? Mijn God, ik was bang dat u juist menen zou dat ik LAKS was of FLAUW.

ROSEMEYER/SLIJMERING

Het spijt mij...

SJAALMAN/HAVELAAR

Het spijt mij ook.

ROSEMEYER/SLIJMERING

(groet Tine)

Mevrouw...

Slijmering vertrekt. Hij gaat naar de overkant van het toneel, voegt zich daar bij Droogstoppel en vrouw.

FRITS/VERBRUGGE

(wijst hem na)

Weet u wie hij voor u bezocht heeft? Hij gebruikte het middagmaal bij de adhipatti en vroeg hem bij die gelegenheid of hij geld nodig had. Waarop hij een paar bankbriefjes uit zijn vestzak haalde. Die hij er dus al in Serang met die bedoeling in had gestopt. Daarna informeerde hij luchtig of de man iets kon inbrengen tegen de assistent-resident, tegen u!

SJAALMAN/HAVELAAR

Hij probeert de kwestie te verleggen... door MIJ te beschuldigen...

FRITS/VERBRUGGE

Precies! Als na een openlijk onderzoek alles aan de dag komt, zal de gouverneur-generaal hem ter verantwoording roepen. Hij zal hem vragen hoe het komt dat hij in twee jaar niet ontdekt heeft, wat u terstond in het oog is gevallen. Hij moet dus trachten dat onderzoek te voorkomen...

SJAALMAN/HAVELAAR

Dat gevaar heb ik onderkend. Ik heb mijn maatregelen genomen.

13.

MEVROUW DROOGSTOPPEL

(handenwringend)

Batavus, toe... STA daar niet zo... O hemeltje, wat is er van onze gezellige theekrans geworden...

DROOGSTOPPEL

(terzijde staand)

Laten me gewoon STAAN.

MEVROUW DROOGSTOPPEL

Kun je het niet in der minne schikken, Batavus? Misschien moet je zelf een EIGEN boek schrijven? Een boek, helemaal van jou alleen?

DROOGSTOPPEL

Noem me niet bij mijn VOORNAAM, vrouw!

14.

*Havelaar loopt heen en weer.
Tine zit, met kleine Max op schoot.*

SJAALMAN/HAVELAAR

Vervloekt die schandelijke lauwheid! Daar zit ik nu al een maand te wachten op recht, en intussen lijdt het volk.

MEVROUW ROSEMEYER/MEVROUW SLOTERING

De adhipatti wordt steeds drierter in zijn misdragingen. Mannen zijn er niet meer, die zijn gevlucht, dus worden er vrouwen met kleine kinderen, met zuigelingen, zwangere vrouwen naar de hoofdplaats gedreven om voor hem te werken. Ze hebben niets te eten, ze slapen op de weg en eten zand!

SJAALMAN/HAVELAAR

Kunt u zand eten? En dat alles is mijn verantwoordelijkheid! Als er buiten van die arme wezens rondwalen, als ze het schijnsel zien van onze lamp, zullen ze zeggen: DAAR WOONT DE ELLENDELING DIE ONS BESCHERMEN ZOU! DAAR ZIT HIJ RUSTIG BIJ VROUW EN KIND, EN WIJ LIGGEN HIER TE VERHONGEREN!

(kust Max wild)

Mijn kind, als men je zegt dat je vader een ellendeling was die geen moed had om recht te doen... dat er zoveel moeders gestorven zijn door zijn schuld... O, Max, Max, getuig dan wat ik leed...

MEVROUW ROSEMEYER/MEVROUW SLOTERING

Anders kunnen wij daarvan getuigen.

*Bewogenheid.
Verbrugge op met brief, overhandigt deze aan Havelaar.
Deze leest en wordt bleek.*

FRITS/VERBRUGGE

Ik heb in het bestuur schelmen en dieven gezien... ze zijn in ere van hier gegaan. En men schrijft aan u zulk een brief!

Havelaar geeft brief aan Tine.

SJAALMAN/HAVELAAR

Het is niets. De gouverneur-generaal is een eerlijk man: hij moet bedrogen zijn! Maar ik zal naar hem toegaan, hem vertellen hoe hier de zaken staan. Hij zal recht doen, ik ben er zeker van!

MARIE/TINE

(die intussen de brief gelezen heeft)

'... heeft in hoge mate mijn ontevredenheid gewekt... twijfel aan uw geschiktheid voor het bekleden van een betrekking bij het Binnenlands Bestuur...' Max!

SJAALMAN/HAVELAAR

Hij is bedrogen!

MARIE/TINE

'Overgeplaatst naar Ngawi...' Jij geloofde in hem! In zijn bekwaamheid! In zijn goede trouw!

SJAALMAN/HAVELAAR

Het is die Buitenzorgse kliek!

MARIE/TINE

Hij zou je bevorderen tot resident. Hij zou je helpen Lebak te genezen van de kanker waaraan het lijdt al zoveel jaren...

SJAALMAN/HAVELAAR

Ja, ja, ja...

Heen en weer lopend.

MEVROUW ROSEMEYER/MEVROUW SLOTERING

Maar als u naar Ngawi gaat...

SJAALMAN/HAVELAAR

Precies...

FRITS/VERBRUGGE

Dat is even corrupt. U zou daar hetzelfde moeten doen.

SJAALMAN/HAVELAAR

Bovendien: moet ik dienst doen op proef, alsof ik me misdragen heb? En om nog een reden kan ik niet daarheen gaan. Deze gouverneur-generaal zal spoedig aftreden... Zijn opvolger, daar valt niets van te verwachten. Om nog tijdig iets te verrichten, moet ik hem spreken voor zijn vertrek.

MARIE/TINE

Max...

SJAALMAN/HAVELAAR

Tine...

MARIE/TINE

Lieve Max...

SJAALMAN/HAVELAAR

Jij hebt moed, niet waar?

MARIE/TINE

Max, je weet dat ik moed heb... Als ik bij je ben.

SJAALMAN/HAVELAAR

Dan neem ik mijn ontslag.

MARIE/TINE

(slaat hand voor de mond, ontzet)

Nee.

SJAALMAN/HAVELAAR

Ik weet geen andere oplossing.

MEVROUW ROSEMEYER/MEVROUW SLOTERING

Precies. Nu kunt u eindelijk uzelf zijn.

15.

Ze lezen weer.

BETSY

Daarop vertrok Havelaar met vrouw en kind van Rangkas-Betoeng. Hij weigerde alle geleide. Maar hij was aangedaan toen hij op de eerste wisselplaats een talrijke menigte vond die weggeslopen was om hem daar te begroeten, voor het laatst.

MARIE

In Batavia aangekomen liet hij om gehoor verzoeken bij de Gouverneur-Generaal. Dat werd hem geweigerd omdat er een fiitzweer was aan de voet van zijne excellentie.

ROSEMEYER

‘Helaas, er is een fiitzweer aan de voet van zijne excellentie.’

SJAALMAN

Havelaar wachtte tot de zweer genezen was. Toen liet hij andermaal verzoeken gehoord te worden.

ROSEMEYER

‘Zijne excellentie heeft het vreselijk druk met al zijn arbeid.’

BETSY

Havelaar wachtte tot zijne excellentie zou heengeworsteld zijn door al zijn arbeid.

SJAALMAN

Havelaars arbeid was zwaarder dan de zijne: hij WACHTTE.

FRITS

Hij liet opnieuw verzoeken om gehoord te worden.

ROSEMEYER

‘Zijne excellentie kan u niet ontvangen, wijl ze hierin verhinderd wordt door de drukte van haar aanstaande vertrek.’

SJAALMAN

Een half uur! Zodra er een kleine ruimte is tussen twee ‘drukten’!

MARIE

Toen vernam hij dat zijne excellentie de volgende dag vertrekken zou! Hij schreef een brief...

SJAALMAN

‘...Als uwe excellentie het met haar geweten in overeenstemming kan brengen van hier te vertrekken zonder mij te horen, zal het mijne gerust zijn bij de overtuiging al het mogelijke te hebben aangewend om de bloedige gebeurtenissen te voorkomen die weldra het gevolg zullen zijn van de moedwillige onkunde waarin de regering in Nederland wordt gelaten van hetgeen er hier omgaat.’

Legt het vel waarvan hij las omgedraaid op de stapel.

BETSY

Hij wachtte die avond, hij wachtte die nacht.

Legt het vel omgedraaid op de stapel.

FRITS

De gouverneur-generaal vertrok zonder Havelaar te hebben gehoord. Weer was een excellentie ter ruste gegaan in 't moederland.

Legt het vel omgedraaid op de stapel.

MARIE

En ook Havelaar keerde berooid met zijn kleine gezin naar Nederland terug.

Legt het vel waarvan ze las omgedraaid op de stapel.

Sjaalman draait nu de hele stapel om en doet een stap terug.

Daar ligt het manuscript.

Allen staan er in een halve cirkel omheen en kijken ernaar.

FRITS

En Saïdjah en Adinda?

SJAALMAN

Helaas.

FRITS

Nee, nee, nee! Het moet erin!

(schreeuwt de rest van het verhaal uit. Legt de papieren er op de stapel bij)

Saïdjah ging terug naar huis. Hij had genoeg verdiend om drie buffels te kopen. Hij kwam 's nachts aan bij de ketapan. Adinda was er niet. Kwam ook niet toen de zon hoog aan de hemel stond. Hij rende naar het dorp. Het huis van Adinda was ingestort.

Adinda was met haar vader en haar broers weggetrokken toen ook hun laatste buffel was weggenomen. Hij verliet Badoer. In de Lampong sloot hij zich aan bij de opstandelingen die zich verzetten tegen het Nederlands gezag. Op een dag doolde hij rond in een dorp dat pas veroverd was door het Nederlandse leger, en dus in brand stond. Hij vond het lijk van Adinda's vader met een bajonetwond in de borst. Naast hem zag hij de drie vermoorde broers van Adinda, een weinig verder lag het lijk van Adinda, naakt, afschuwelijk mishandeld... Toen liep Saïdjah de soldaten tegemoet. Hij omvademde de brede bajonetten, drukte zich voorwaarts met kracht, en drong nog de soldaten terug met een laatste inspanning toen de gevesten stuitten tegen zijn borst.

Stilte.

SJAALMAN

Het komt erin.

16.

MARIE

Het boek is af.

FRITS

Het boek is af.

ROSEMEYER

(hypocriet, loopt terug naar links)

Dat was het dan. Jammer toch, dat einde. Je ziet het aankomen, maar hoopt toch anders.

MEVROUW ROSEMEYER

Huichelaar. Eén inzicht heeft dit boek me alvast opgeleverd.

ROSEMEYER

O ja? Hetwelk?

MEVROUW DROOGSTOPPEL

Het boek is af. Hè, hè. Eindelijk kan rust weerkeren in ons huis.

(wil dat iedereen ophoepelt)

Marie, help je even met de theeboel? Frits, haal jij de jassen?

MEVROUW ROSEMEYER

Zo ging het dus. Zo is Havelaar uit Indië vertrokken. Zo bent u, Sjaalman, hier beland.

Sjaalman knikt.

BETSY

(heeft het te kwaad)

Het eindigt zo treurig. Moet dat?

SJAALMAN

(troost haar)

Het einde is het einde niet.

FRITS

Het boek is verder gegaan waar de werkelijkheid ophield. Nu zal de werkelijkheid verder gaan waar het boek ophoudt. Het zal de wereld rondgaan en de mensen die het lezen zullen net zo verontwaardigd zijn als wij. Over het lot van Max Havelaar en de zijnen. Over het lot van de inlander. Het zal een blijvende indruk maken op de wereld zoals het een blijvende indruk heeft gemaakt op ons! En er zal recht geschieden, mijnheer Sjaalman! Aan u. Aan de onderdrukte Javaan.

MARIE

Het boek is af. Toch ben ik verdrietig.

MEVROUW DROOGSTOPPEL

Misschien kunnen we een luchtje gaan scheppen, een zondagswandelinetje maken. Vader?

Droogstoppel loopt naar de overkant, voegt zich bij hen.

DROOGSTOPPEL

Het boek is af, begrijp ik. Aan een bijzonder tijdperk is een einde gekomen. En, wat is de titel van het werk?

Bevreemding.

FRITS

Die heeft u zelf bedacht: DE KOFFIVEILINGEN DER NEDERLANDSCHE
HANDELMAATSCHAPPY.

DROOGSTOPPEL

Nee, nee, dit zijn niet DE KOFFIVEILINGEN DER NEDERLANDSCHE HANDELMAATSCHAPPY. Tot mijn grote verdriet zijn dit niet DE KOFFIVEILINGEN DER NEDERLANDSCHE HANDELMAATSCHAPPY. Ondanks mijn pleidooien, nu al wekenlang, lijkt dit niet in de verste verte op DE KOFFIVEILINGEN DER NEDERLANDSCHE HANDELMAATSCHAPPY. Dit werk, dit onderhavige gewrocht, is helaas eerder gediend met een titel als SJAALMAN VERTELT. Of, nog beter, heel eenvoudig: MAX HAVELAAR.

SJAALMAN

Dat is misschien heel juist...

Kinderen kijken naar hem.

BETSY

(proeft)

MAX HAVELAAR...

MARIE

(idem)

MAX HAVELAAR...

FRITS

Dat heeft zeker kracht. Heel juist gezien, vader.

SJAALMAN

Dank u, mijnheer Droogstoppel. Wacht... MAX HAVELAAR OF DE KOFFIVEILINGEN DER NEDERLANDSCHE HANDELMAATSCHAPPY.

DROOGSTOPPEL

(lacht)

Is dat niet een hele mond vol, mijnheer Sjaalman?

SJAALMAN

Het vergroot de gedegenheid. Absoluut.

DROOGSTOPPEL

Je bent slim, Sjaalman. Maar nee, een KOFFIVEILING valt hier niet meer van te maken, met de beste wil van de wereld niet. Helaas. Dus hier scheiden onze wegen. Tot ziens.

*Draait zich abrupt om als om te gaan. Mevrouw Droogstoppel staat in deuropening klaar met jassen.
Consternatie.*

FRITS

Maar vader...

SJAALMAN

En het boek?

DROOGSTOPPEL

(jas aantrekkend)

Neem het mee. Doe ermee wat u wilt. Het is uw boek.

MARIE

Vader. Je zou de uitgave bekostigen.

DROOGSTOPPEL

Van DE KOFFIVEILINGEN DER NEDERLANDSCHE HANDELMAATSCHAPPY. Dit is een werkje waar ik niets mee van doen heb.

FRITS

Vader, dit is uw boek! Van hem én van u.

DROOGSTOPPEL

Ik heb met mijnheer Sjaalman een contract afgesloten voor een ander boek. Ik heb met uitgever Gaafzuiger contact gehad over een ander boek. Ik zal hem trouwens opzoeken en hem meedelen dat er geen boek zal komen. Tot mijn spijt. Ik zal andere wegen moeten zoeken om mijn koffiezorg onder de aandacht te brengen.

FRITS

Dat kunt u niet doen!

DROOGSTOPPEL

O nee? Hij kan blij zijn dat ik het hierbij laat... Weet jij wat wij in de koffiehandel plegen te doen met sujetten die niet leveren wat ze beloven?

MARIE

Vader... In dat boek zitten ook onze zweetdruppels, onze dromen en ideeën.

DROOGSTOPPEL

Als hij jullie schadeloos wil stellen voor jullie arbeid, is dat aan hem.

(tegen Sjaalman)

U bent nooit van plan geweest een boek over koffie te schrijven. Toen u inging op mijn voorstel, had u dit werkje al in uw achterhoofd, deze HAVELAAR.

SJAALMAN

Hoe ik ook misschien mag falen als persoon, mijn zaak is zuiver, de inlander WORDT misbruikt...

DROOGSTOPPEL

Zwijg! Ik kan het niet meer horen!

(hij loopt naar het stapeltje en gooit het in de lucht, bladen dwarrelen neer)

Het is uit. Hebt u mij begrepen? Het. Boek. Is. Uit. Sjaalman, je bent een schooier! En als dit de WAARHEID was die u ons hier voorschotelt, dan zou ik er nog enigszins mee kunnen

leven. Maar hoe u ook schernt met uw documenten, met uw PAK, het is niets anders dan zelfverheerlijking, idealisering. U gebruikt ons gezelschapje, onze zondagmiddagen om uw Indische afgang tot heroïek op te waarderen. En wij hebben niet alleen geluisterd naar de apologie van die querulant, we hebben hem ook nog geholpen die valse verdediging in een aanvaardbare vorm te gieten.

(bevelend)

Frits. Marie. Al die papieren terug in dat pak.

(ze bewegen niet)

En dat pak gaat de deur uit. Sjaalman, u vertrekt ogenblikkelijk met die vodden van u!

Sjaalman begint papieren in te zamelen.

FRITS

Niet weggaan...

MARIE

Niet weggaan.

SJAALMAN

Ik ben vaker verdreven...

DROOGSTOPPEL

Ja, het verdreven worden ligt u blijkbaar goed.

SJAALMAN

Zwijg, jij ellendig product van geldzucht en femelarij! Stik in de koffie en verdwijn!

MARIE

(klampt zich aan Sjaalman vast)

Niet weggaan!

Sjaalman maakt zich bedaard los, gaat door met inzamelen van papieren

SJAALMAN

Laat maar. Ik vind wel iemand die mijn boek wil uitgeven. Ik zal gelezen worden! Door staatslieden die verplicht zijn te letten op de tekenen des tijds, door handelaren die belang hebben bij koffieveilingen, door kameniers die me huren voor weinig centen. Door gouverneurs-generaal in ruste en ministers in bezigheid. Door duizenden en tienduizenden exemplaren van het Droogstoppelras. Door de leden van de volksvertegenwoordiging, die weten moeten wat er omgaat in het grote rijk overzee. Ja, ik zal gelezen worden!

(pakt papieren bij elkaar)

Het boek is bont... er is geen geleidelijkheid in... jacht op effect... geen talent... geen methode. Goed, goed, alles goed, maar... DE JAVAAN WORDT MISHANDELD!
WEDERLEGGING VAN DE HOOFDSTREKKING VAN MIJN WERK IS ONMOGELIJK!

(hij staat voor Marie, spreekt haar aan als Tine)

en aan uw voeten zal ik het leggen, trouwe gade, liefdevolle moeder, edele vrouw...

(Marie valt in zijn armen. Hij maakt zich van haar los. Gaat verder)

Ik zal mijn boek vertalen in de weinige talen die ik ken, en in de vele talen die ik leren kan, om te vragen in Europa wat ik vruchteloos heb gezocht in Nederland. Er zullen in alle hoofdsteden liederen worden gezongen met refreinen als dit: ER LIGT EEN ROOFSTAAT AAN DE ZEE, TUSSEN OOSTFRIESLAND EN DE SCHELDE. God geve dat het niet nodig zij! Neen, 't ZAL niet nodig zijn! Want aan u draag ik mijn boek op, Willem den Derde, Koning, Groothertog, Prins... meer dan Prins, Groothertog en Koning... KEIZER van het prachtig Rijk van Insulinde dat zich daar slingert om de evenaar, als een gordel van smaragd... aan u durf ik met vertrouwen te vragen of 't uw keizerlijke wil is: dat Havelaar wordt bespat met de modder van Slijmeringen en Droogstoppels? En dat daarginds uw meer dan dertig miljoen onderdanen worden MISHANDELD EN UITGEZOGEN IN UWEN NAAM?

Fanatieke retoriek, kortom.

Dan realiseert hij zich waar hij is.

Hij gaat verder met het verzamelen van zijn papieren.

Stopt ze in de koffer.

Staat daar ten slotte zoals in het begin, Sjaalman met zijn pak.

Hij gaat af.

MARIE

(achter hem aan)

Mijnheer Sjaalman! Het is een prachtig boek!

FRITS

Een belangwekkend boek!

Achter hem aan.

DROOGSTOPPEL

(haalt zijn schouders op)

Het is een boek. Misschien.

(realiseert zich dat de kinderen weg zijn)

Frits! Marie!

(tegen ons)

De kinderen kwamen weer terug. Natuurlijk kwamen ze terug. Maar ze waren veranderd. Marie ging sarongs dragen. Staarde de hele dag door het raam naar buiten. Mijn vrouw zat zwijgend tegenover me aan tafel, keek me aan met stil verwijt. Frits sloot zich op zijn kamer op, schreef lange sombere gedichten, protestliederen tegen de Nederlandse staat, tegen het vaderlijk gezag, tegen mij. Schreef brieven op rijm aan Betsy Rosemeyer, die door haar ouders op een kostschool is gedaan. De Rosemeyers, die we nooit meer zien, maar van wie we horen dat ze nog steeds in ernstige onmin leven met elkaar. En waarom dat alles? Vanwege dat vermaledijde boek. Ik drong het naar de achtergrond van mijn geheugen, dit ongelukkige avontuur. Maar toen was het er opeens toch, dat boek. Dat boek waarvan ik de titel had bedacht, waarvan de titel mij nu hoonde. MAX HAVELAAR OF DE KOFFIVEILINGEN DER NEDERLANDSCHE HANDELMAATSCHAPPY. Hij had een andere uitgever gevonden! En het boek GING als een lopend vuur door Nederland. Het WERD vertaald in vele talen. Het KWAM de koning ter ore. Het VERANDERDE onze Indische politiek. Maar deed daarbij nog iets anders, iets vreselijks, iets rampzaligs: Het zette mij voor gek. Het maakte mij belachelijk. Voor de natie, voor de wereld werd mijn naam het synoniem van bekrompenheid, kleingeestigheid. Nederland op zijn smalst, dat ben ik!

Jawel, Batavus Droogstoppel is bespat door de modder van de Sjaal mannen. ZO is het gegaan en niet andersom. Wie zal mij wreken? IK ZAL gewroken worden! Waar is hij, mijn rustige oude dag te Driebergen. Weggedoken leef ik, durf mijn huis niet meer te verlaten, omdat ik word uitgelachen, bespot overal waar ik mijn gezicht laat zien. Wie zal mij wreken? IK MOET gewroken worden.

Ger Thijs

Nawoord

Bewerken is altijd verraad. Je brengt een gegeven van het ene genre in het andere over, en dat kan niet anders dan met veranderingen gepaard gaan. De mechanica is nu eenmaal anders.

Je pleegt echter het grootste verraad als je probeert trouw aan het origineel te blijven. Dat levert alleen maar reductie op, je krijgt - als het over adaptatie van een roman naar toneel gaat - een stuk dat aan de buitenkant het boek reproduceert, en van binnen gesimplificeerd is. *Reader's Digest, Illustrated Classics*.

Hoe meer de bewerker zijn eigen visie laat gelden, liefdevol uit het boek haalt wat hem fascineert en daar een eigen, nieuw kunstwerk mee fabriceert, hoe beter het is.

De moeilijkheidsgraad is verschillend. Er bestaan romans met een scènische structuur die zich relatief eenvoudig voor toneel laten bewerken (zoals de werken van Couperus en van Dostojevski). Het helpt bovendien als er dialoog is die ook op het toneel uit te spreken valt.

Maar de MAX HAVELAAR is nauwelijks een roman, het is een in fictie verhuld pamflet. Bovendien: toneel vereist minstens enige spanning tussen de personages, en die is bij Douwes Dekker geheel afwezig. Er is maar een man aan het woord, hem is groot onrecht aangedaan. Alle andere figuren zijn malloten, zoals Droogstoppel en Slijmering, de namen zeggen het al. Of het zijn devoten, zoals de slaafse baronesse Van Wijnbergen, echtgenote van de auteur maar ook van de held, die onder haar eigen naam in het boek mag optreden. Of de controleur Verbrugge, die zich met onstuitbaar masochisme voortdurend laat drukken op zijn eigen HALFHEID, laat dwingen tot bekennen van zijn eigen zwakheid, maar - dat staat Dekker hem toe - HIJ HEEFT TWEE ONGETROUWDE ZUSTERS IN BATAVIA VOOR WIE HIJ MOET ZORGEN.

Er zijn ongetwijfeld honderden zulke boeken geschreven. Door querulanten die onrecht is aangedaan, en besluiten: DIT MOET DE WERELD WETEN. Tegenwoordig hebben we daar televisieprogramma's voor. Maar tussen al die boeken die nu al honderden jaren door uitgevers zuchtend na het lezen van een paar bladzijden terzijde worden gelegd, zat dit meesterwerk.

Wat is er zo meesterlijk aan?

Dekker wist zelf al, waarom het goed was, waar hij goed in was: de stijl. Die man kan fantastisch SPREKEN. Hij kan oreren, bezweren, reciteren. Maar hij

weet niet van ophouden. Hij kan zich niet bij de zaak houden, verliest zich in uitweidingen, zelfs in uitweidingen over uitweidingen. Hij kan zich niet verplaatsen in andere figuren dan de held met wie hij zich identificeert. Hij heeft geen gevoel voor scènes. En wat heeft die Havelaar het goed met zichzelf getroffen!

Dekker heeft dan ook nooit geprobeerd een tweede roman te schrijven. Zijn oeuvre bestaat verder uit ideeënbundelingen en brieven, bij zijn temperament passende vormen.

Hij heeft geen gevoel voor dosering. Je denkt voortdurend: JA, DAT WETEN WE NU WEL DAT DE JAVAAN WORDT UITGEBUIT, DAT HAVELAAR EEN GROTE HELD IS - BIJNA ZONDER BLAAM, EN ALS JIJ, DD, WELEENS KRITIEK OP HEM HEBT IS HET VAN HET TYPE: de dekselse jongen toch! WE WETEN DAT TINE EEN TOEGEWIJDE ECHTGENOTE IS EN SLIJMERING EEN IDIOOT. En de lezer begint stukken over te slaan. Om bij tweede lezing te ontdekken dat in die overgeslagen stukken prachtige dingen voorkomen. Je zou het verhaal langzaam moeten lezen, maar de schrijver dwingt je tot gejaagdheid, omdat hij het zo gejaagd geschreven heeft. JE ZIET TOCH WEL DAT IK GELIJK HEB? Van het ene argument naar het andere schietend.

Douwes Dekker probeerde wanhopig zijn gelijk te bewijzen, zijn recht te halen, door te schrijven en te schrijven, steeds maar hetzelfde opnieuw te formuleren - zonder te beseffen dat herhaling afstompt, dat de lezer gaat denken 'daar heb je hem weer'.

Dat is natuurlijk fraaie ironie: dat de grootste stilist van de Nederlandse literatuur een kwaai man is die zijn recht wil halen en die de literaire kant van zijn werk eigenlijk niets kon schelen.

(Je wordt door dat extreem persoonlijke ook zijn eigen leven binnengesloten. Dat verbijsterend ongelukkige, maar ook onhandige leven. Je zou honderdvijftig jaar na dato nog een schenking willen doen om dat gezin weer op weg te helpen.)

Toneel is beweging. Toneel is dialoog, TWEE mensen, twee standpunten. Toneel is bij het begin van een scène nog niet weten hoe hij eindigen zal, toneel is bij het einde van een stuk niet weten hoe het geëindigd is, omdat de ultieme uitspraak van een goed stuk altijd is dat er geen ultieme uitspraak is, omdat waarheden in het midden liggen. Een vraagteken, geen uitroepteken.

Daar heeft Douwes Dekker niets mee van doen. Hij weet alles, hij laat nergens twijfel over bestaan, hij praat vanaf een kansel. Een gelijkhebber op de bühne, dat is eerder een cabaretier dan een acteur. Niet eens zo slecht gedacht, want de meeste Nederlandse cabaretiers gaan heen en weer tussen Droogstoppel en Havelaar, tussen satire en sentiment.

Er zijn al eerder pogingen ondernomen *Max Havelaar* in drama om te zetten. Met wisselend resultaat. Maar niemand heeft tot nu toe de eenvoudigste weg

gekozen: het simpelweg volgen van de structuur van het boek.

Het boek *Max Havelaar* wordt in de roman *Max Havelaar* geschreven tussen de schuifdeuren bij Droogstoppel thuis. Daar wordt van de materialen uit het pak van Sjaalman een roman gefabriceerd die op de zondagen wordt voorgelezen. Dat voorlezen is in de bewerking voor SPELEN geworden, door de families Droogstoppel en Rosemeyer, ouders en kinderen vertolken rollen in het Indische verhaal. In het boek wordt de bewerking van de materialen uit het pak van Sjaalman verricht door een Duitse stagiair, Stern. De voornaamste ingreep is daar de auteur van het pak zelf van te maken: Sjaalman = Stern.

De schrijver maakt van de ijdelheid van de koffiehandelaar gebruik om in huiselijke beschutting met behulp van de familie en de visite zijn boek te scheppen.

Zoals altijd bij het bewerken, maar nu meer dan ooit, is het noodzakelijk je los te maken van de schrijver. Uit die figuren mogelijkheden halen, die ze al in zich hadden, maar ze verder brengen, logisch verder denken, onlogisch verder laten woekeren. De karikaturale praat van Droogstoppel tot dialoog maken betekent hem tot normaal mens maken. Dat is lastig. Sjaalman die in zijn fantasie tot Havelaar wordt - zoals die bebrilde reporter tot Superman - tot zijn partner in de dialoog maken, is zo mogelijk nog moeilijker.

Droogstoppel en Sjaalman worden tegenover elkaar gezet, om het stuk dynamiek te geven.

Als je de twee sterkste standpunten uit het boek theatraal tegenover elkaar stelt, en niet anekdotisch ACHTER elkaar zet, dus Droogstoppel met Sjaalman confronteert, in de vertelsituatie van het boek - het boek schrijven in huiselijke kring - dan wordt de kern van het verhaal: een buitenstaander dringt een gezin binnen en probeert de macht over te nemen. Een TARTUFFE dus.

Het is verdedigbaar om SJAALMAN als een soortement indringende goeroe te beschrijven, een kinderbegoochelaar. Dat was Dekker tenslotte ook met zijn toegewijde meisjesleger, ter verovering van Insulinde...

Verdere ontwikkeling van de figuren: het is alsof we bij de donder nu de bliksem leveren. En de regen en het door de bakken water gegeselde struikgewas. En zo meer.

DE AVONTUREN VAN DE PAPIEREN, zo kan het stuk ook worden gekarakteriseerd: eerst is er HET PAK VAN SJAALMAN, een pak vol papieren, brochures, documenten, afschriften, de bewijslast die Sjaalman meetorst op zijn levensweg. DE DOCUMENTEN LIGGEN VOOR ME.

Die worden uitgepakt, verspreid over het toneel.

Deze chaos wordt vervolgens weer geordend, tijdens het werken aan het boek - en ten slotte weer samengevoegd tot een keurig klein pakje, het manuscript. (Alles ontstaat vanuit papieren, het toneelbeeld *is* het pak van Sjaalman. Een toneel bezaaid met papieren, de koorts van een krantenredactie vroeger, het

maken van een boek, waarbij de opgewondenheid van de auteur - die eerst een zielig mannetje is, klerk op het zijtoneel - zich langzamerhand meester maakt van iedereen.)

De confrontatie tussen een realist en een idealist, een burgerman en een non-conformist, een *winner* en een *loser*. De sympathie verschuift gaandeweg - zo gaat het mij - van de een naar de ander.

De Sjaalman van de bewerking - die door de gekozen vorm Dekkers trekken krijgt, dus niet alleen de geslagen hond van het boek is - blijkt de gevaarlijke man te worden. Terwijl Droogstoppel steeds sympathieker wordt in zijn wanhoop. Hij wijkt een keer af van zijn gebaande pad, begeeft zich op een gebied waar hij geen verstand van heeft - het schrijven van een boek, een jeugdroom - en wordt daarvoor gestraft.

Het stuk toont Droogstoppels versie van de gebeurtenissen, terwijl het boek die van Sjaalman/Dekker laat zien. Daarom is het logisch dat Batavus het laatste woord krijgt.

Hummelinck Stuurman Theaterbureau

Deze speciale editie van *Over Multatuli* is uitgegeven ter begeleiding van de theatertournee van 'Max Havelaar', uitgebracht door Hummelinck Stuurman Theaterbureau in 2005.

In zijn meer dan twintigjarig bestaan produceert Hummelinck Stuurman Theaterbureau theaterstukken met de nadruk op nieuw Nederlands toneelrepertoire. Het impresariaat bracht de afgelopen jaren stukken van o.a. Wim T. Schippers, Paul Haenen, Kees van Kooten, Kim van Kooten en Frank Houtappels op het toneel.

Toneelbewerkingen van (klassieke) internationale films en boeken is een tweede specialiteit. Zo presenteerde Hummelinck Stuurman onder andere in 97/98 'Scènes uit een huwelijk' (Ingmar Bergman), in 98/99 'De Dresser' (Ronald Harwood), in 99/00 'Black Box' (Amos Oz), in 00/01 'Caïro Café' naar 'Angst Essen Seele Auf' (Rainer Werner Fassbinder). Voor volgend jaar zijn 'Mephisto' (Klaus Mann) en 'Herfstsonate' (Ingmar Bergman) te verwachten.

MAX HAVELAAR

door Hummelinck Stuurman Theaterproducties
speelperiode februari t/m juni 2005
première zaterdag 12 februari 2005 in Leiden

naar: Multatuli's *Max Havelaar*

script: Ger Thijs

regie: Ignace Cornelissen

regieassistentie: Maarten van der Cammen

met: Thom Hoffman, Kees Hulst, Bram van der Vlugt, Nettie Blanken, Mark Ram, Trudi Klever, Jara Lucieer en Tonje Langeveld

decor: André Joosten

kostuums: Leonie Polak

componisten: Louis Terburg & Guusje Melissen

lichtontwerp: Max Dekker

techniek: Michiel Uhlenbeck, Derek Vredeveld, Klim Nelissen

productieleiding: Maarten van der Cammen

productieassistentie: Michiel van Schijndel

voorbereidingen in de theaters: Eva Pieper

Voor meer informatie over de voorstellingen van Hummelinck Stuurman Theaterbureau kunt u contact opnemen met het bureau 020-616 4004, of u kunt kijken op de website <http://www.hummelinckstuurman.nl>

Multatuli kroniek 2004

Het Multatuli-jaar was als zelden tevoren gevuld met even mooie als dramatische zaken. Het jaar begon heel goed met de aankoop door het Museum van een drietal fraaie documenten, te weten een brief van Multatuli aan Julius Sabbe van 19 april 1869 en twee fragmenten van het Woutertje Pieterse-verhaal. Kranten in Nederland en België, alsmede enkele radiozenders in beide landen besteedden begin januari aandacht aan de ontdekking van de documenten door de Vlaming Marc Lerberghe, die vond dat ze in het Multatuli Museum thuishoorden en ze daar aanbood. In *Over Multatuli 52* werd eveneens uitgebreid aandacht aan deze bijzondere aanwinst besteed. Op de jaarvergadering van het Multatuli Genootschap op 6 maart deed honorair Genootschapsbestuurslid Philip Vermoortel verslag van de ontdekking en de wijze waarop de overdracht van de documenten in zijn werk was gegaan. Ook schonk hij aandacht aan het belang van de documenten.

Tevens vond in januari een succesvolle tournee plaats van een Indonesische theatergroep. Men bracht in een combinatie van dans, muziek en toneel het verhaal van Saïdjah en Adinda op het toneel. Bestuursleden van het Multatuli Genootschap trokken mee met de theatergroep en gaven lezingen die voorafgingen aan de voorstellingen. Alle twaalf optredens vonden plaats voor uitverkochte zalen in het hele land.

Vlak na de zojuist al genoemde jaarvergadering op 6 maart viel er een schrijven van de Gemeente Amsterdam op de museumdeurmat 'die als in bom in het Genootschap viel'. De Gemeente gaf te kennen dat de Amsterdamse Kunstraad geadviseerd had geen subsidie meer te verstrekken aan het Multatuli Museum. Het argument was de verregaande digitalisering die in de afgelopen jaren heeft plaatsgevonden in het Multatuli Museum, waardoor een fysiek museum welhaast overbodig geworden is, aldus het advies van de Kunstraad. Onmiddellijk kwam het bestuur van het Multatuli Genootschap in actie. Er werden afspraken met plaatselijke politici gemaakt en er werd een media-offensief gestart dat het hele jaar door voortduurde. Enkele krantenartikelen, zoals dat van Marita Mathijssen in *NRC Handelsblad* en Dik van der Meulen in *de Volkskrant* en de Open Brief van een aantal prominente Nederlanders (Jan Blokker, Frits Bolkestein, Adriaan van Dis, Elsbeth Etty, Hella S. Haasse, Kees van Kooten, Geert Mak, Jan Marijnissen, Marita Mathijssen, Nelleke

Noordervliet, Frits van Oostrom, Drs. P., Schelto Patijn, Mai Spijkers, Saskia J. Stuiveling, Jan Terlouw, Henk Vonhoff, Marijke Vos, Nout Wellink en Jan Wolkers) aan de Amsterdamse Gemeenteraad, leidden tot een stroom van reacties. Het gevolg was dat er grote verontwaardiging ontstond bij een breed publiek en dat er zelden zoveel bezoekers in het Multatuli Museum zijn geweest als juist in dit jaar, namelijk 1140. Het museum kreeg van diverse mensen financiële giften aangeboden om het museum in stand te kunnen houden. Geert Mak schonk zijn NS-Publieksprijs (7500 euro) spontaan aan het museum en ook van andere personen en instellingen kwamen grotere en kleinere bedragen binnen. Dit heuglijke feit werd bekendgemaakt op de najaarsbijeenkomst die plaatsvond op zaterdag 6 november. De Genootschapsleden werden daarbij door het bestuur op de hoogte gebracht van de stand van zaken betreffende de subsidie. Maar niet alleen dat: Multatuli zelf was aanwezig. Hij werd geïnterviewd door Marita Mathijssen die zijn werk en denkbeelden met hem doornam. Na de pauze sprak Genootschapsbestuurslid Saskia Pieterse over feit en fictie in de *Ideën* van Multatuli.

Uiteindelijk werd de druk op de gemeente Amsterdam zo groot dat na een motie van de PvdA de subsidiëring alsnog de komende jaren gewoon door zal gaan.

Eind november verscheen de langverwachte Vietnamese vertaling van de *Max Havelaar*. Het boek is sober van opmaak en heeft hetzelfde omslag als de Engelse uitgave uit 1967. De druk is in Romeinse letters. De vertaling is van de hand van Cao Xuan Tu, de uitgever is Nha Xuat Ban Van Hoc. Het is de 38ste vertaling van het boek.

Het Multatuli Museum verwierf zelf een handschrift van Multatuli's vrouw Tine bij de novembereiling van Van Stockum in Den Haag. Het gaat om een opdrachtexemplaar van een Franse dichtbundel, *Iambes et poèmes* van Auguste Barbier. Het bundeltje werd door Tine geschonken aan de Haarlemse uitgever A.C. Kruseman, een jeugdvriend van Eduard Douwes Dekker, en van een opdracht voorzien.

Op woensdag 24 november werden bij veilinghuis Bubb Kuyper te Haarlem twee brieven van Multatuli geveild. Het ging om brieven die al bekend waren en zijn opgenomen in de *Volledige Werken*. Beide brieven werden in Wiesbaden geschreven in 1876, op 2 mei en 16 juni. Zij zijn gericht aan Carl Theodor Wenzelbürger, een publicist die *Vorstenschool* voor een deel in het Duits vertaalde. Toen ze elkaar voor het eerst in levenden lijve ontmoetten, had Multatuli meteen genoeg van de naar zijn smaak nogal luidruchtige Wenzelbürger. De brieven werden aangekocht door de Handschriftenafdeling van de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam voor de Multatuli-collectie.

Jos van Waterschoot

René Hesselink
Journalist tussen de literatoren
Hans van Straten 1923-2004

*Hoe komt het dat ik, die de drift verstond,
 werelden, oceanen door te trekken,*

...

*binnen het veeg moeras lig te verrekken
 van dit mijn onvolvloekbaar vaderland
 ('Fatum' uit Droomcensuur)*

Op 15 september 2004 stierf de schrijver, journalist en Multatuli-biograaf Hans van Straten.

Zijn literaire carrière begon in de Tweede Wereldoorlog. Hij publiceerde gedichten in het clandestiene *Parade der profeten* en in 1944 verscheen van zijn hand het clandestien uitgegeven dichtbundeltje *Tot nader order*. Misschien dacht hij aanvankelijk nog aan een literaire carrière - in 1946 verscheen een tweede dichtbundel, *Herfst in Holland* - al gauw koos hij voor een minder onzekere toekomst en ging rechten studeren. Na zijn studie kwam hij in de journalistiek terecht. Hij begon bij het *Algemeen Handelsblad*, werkte jarenlang bij het *Vrije Volk* en was vanaf 1970 chef kunst van het *Utrechts Nieuwsblad*.

Naast de journalistiek stond zijn leven vooral in het teken van de literatuur. 'Languit in bed, drie kussens onder het hoofd, de kat aan het voeteneind, genoeg boeken binnen handbereik - dat is een voortreffelijke manier om door het leven te gaan', schreef hij in *De omgevallen boekenkast*. Terwijl hij een onvoorstelbare belezeneheid opbouwde, bewoog hij zich ook in de marge van de literatuur. Hij stelde bloemlezingen samen, was redactiesecretaris van het literaire tijdschrift *Podium* en schreef vele literatuurrecensies, die blijk geven van een uitzonderlijk gedegen kennis van zaken. Dat hij als dichter niet helemaal stilstond bleek toen in 1980 de dichtbundel *Droomcensuur*, gedichten 1946-'78 verscheen. Naast 'De roversbende' uit *Herfst in Holland*, is uit deze bundel het gedicht 'Fatum' opgenomen in de nieuwe editie van de Dikke Komrij.

In *De omgevallen boekenkast* beschrijft hij zijn 'kleine tragedie': 'Voor mijn literaire vrienden zal ik nooit iets anders zijn dan een journalist, mijn journalistieke vrienden daarentegen zeggen: "Van Straten, ach, een lettré."'

Na zijn pensionering wijdde hij zich volledig aan de literatuur. Hij richtte met Jan Praas de Sjaalmanpers op, die in een tiental jaren ruim honderd boekjes produceerde met teksten van Van Straten en Praas en andere bekende en onbekende Nederlandse schrijvers. Zes van deze deeltjes bevatten het materiaal

dat later, in 1987, in de Privé-domeinreeks van de Arbeiderspers verscheen onder de titel *De omgevallen boekenkast*, dat we als zijn magnum opus kunnen beschouwen. Het is een verzameling losse invallen, leesverslagen, aforismen, anekdotes en droomverslagen die hij schreef in de jaren zestig en zeventig - een boek in de traditie van Du Perrons *Cahiers van een lezer* en *In deze grootse tijd*.

In het register van *De omgevallen boekenkast* is Multatuli een van de meest genoemde schrijvers en een ander uitgaafje van de Sjaalmanpers bevat onder de titel *Multatuli onder vuur* (1986) 'schimpscheuten en schampschoten' aan het adres van Multatuli. Een klein onderzoekje van Van Straten in 1996 leidde tot een andere publicatie in eigen beheer over Multatuli: *De man die alle talen kende. Wat deed Douwes Dekker bij l'Independance Belge?*

Voelde hij zich aanvankelijk wel prettig bij zijn marginale positie in de letteren, het lijkt erop alsof die in later jaren een frustratie werd. Zijn Multatuli-biografie, *Multatuli, van blanke radja tot bedelman. Een schrijversleven* (1995), kreeg een matige ontvangst. Veel recensenten stoorden zich eraan dat Van Straten zich wel erg veel bezighield met de misstappen van Eduard Douwes Dekker op financieel en erotisch gebied en het werk van Multatuli verwaarloosde. Het lijkt alsof hij er vooral op uit is aan te tonen dat de grote schrijver heus ook maar een gewoon mens was.

Ik vroeg hem indertijd wat hij toch tegen Multatuli had. Hans schreef: 'Ik bezweer je: niets! Ik ben beslist niet met boosaardige bedoelingen begonnen, zoals Swart Abrahamsz of Meerkerk. Van de geheimen die ik op het spoor zou komen, had ik geen flauwe notie. Ik ben er gewoon door overvallen.' Misschien was het de journalist in Hans van Straten die het uiteindelijk won van de literator?

Hetzelfde euvel kleeft aan zijn boek over W.F. Hermans, *Hermans, zijn tijd, zijn werk, zijn leven* (1999). Was de ontvangst van zijn Multatuli-biografie verre van enthousiast, zijn boek over Hermans werd met de grond gelijk gemaakt, vooral vanwege de vele slordigheden. Men beschouwde het als biografie, iets dat nooit Van Stratens bedoeling was. Bovendien kreeg hij niet de kans het boek af te maken omdat hij werd getroffen door een hersenbloeding, waardoor de uitgever hem het manuscript te vroeg uit handen nam. Ook hier werden de kleine persoonlijke onvolmaaktheden van de schrijver benadrukt, terwijl zijn oeuvre nauwelijks een plaats kreeg.

Begin jaren negentig verraste hij zijn vrienden met een eenmanstijdschrift, de *Vlagtwedder Grensbode*, een soort voortzetting van *De omgevallen boekenkast*. De *Times* van Van Stratens ziel. Een abonnement nemen kon niet, je kreeg het of je kreeg het niet.

Een van Van Stratens notities in *De omgevallen boekenkast* luidt: 'Literair succes laat mij onverschillig, maar ik zou wel graag voortleven in een klein werk van letterkunde.' Het is niet eenvoudig om in de toekomst te kijken, maar het lijkt me niet onmogelijk dat deze wens in vervulling zal gaan: *De omgevallen boekenkast* belooft voorlopig een gezocht boek te blijven in het antiquariaat.

[Nummer 55]

Over zeven, aalbessen en pixels

'To be or not to be' (Shakespeare, Hamlet, 3, 1)

'sla of geen sla' (Multatuli, Causerieën, vw IV: 105)

Een goudzoeker gebruikt een zeef. Hij weet wat hij zoekt. Hij graaft, wast en sorteert: na diverse pogingen blijven wellicht een paar schitterende brokjes goud liggen. Het is moeizaam werk waarbij hij niet omkijkt naar het afval, elementen die niet aan zijn omschrijving voldoen. Voor een literatuurwetenschapper geldt min of meer hetzelfde. Om Multatuli bij de Romantiek in te delen bouwt hij een zeef waarin de kenmerken van die stroming achterblijven. Naar het afval kijkt hij niet om. Ook de biografische zeef staat bij het onderzoek naar Multatuli's werk in hoog aanzien. De vraag luidt of de toepassing van een zeef wel geschikt is. Wie naar het afval kijkt, dat in ruime mate voorhanden is, stuit op ware schatten die het goud doen verbleken. Plotseling worden talrijke elementen uit literaire en filosofische stromingen zichtbaar uit de tijd voor Multatuli leefde en bovendien kunnen in zijn werk - denk bijvoorbeeld aan *Minnebrieven* en *Millioenenstudiën* - kenmerken van het Postmodernisme worden gevonden. Wie een dergelijke werkwijze verkiest, ziet zich vroeg of laat voor het probleem geplaatst dat Multatuli zijn begrippen niet altijd helder omschrijft of een nauwkeurige beschrijving aankondigt maar die belofte zelden inlost. Bovendien verandert hij in de loop van zijn schrijverscarrière de inhoud van de begrippen die hij gebruikt of zijn oordeel over de kwaliteit van schrijvers. In het laatste geval kan worden vastgesteld dat hij - in overeenstemming met zijn visie op de wereld - gedurende zijn schrijversleven negatiever wordt over zijn schrijvende en denkende collega's. Een andere moeilijkheid is dat de begrippen en namen die hij gebruikt zich niet alleen over de zeven delen gepubliceerd werk uitstrekken maar ook over zijn correspondentie die als voortzetting van en kanttekening bij zijn werk moet worden beschouwd.

Toch zijn dat geen argumenten om de bergen afval links te laten liggen. We pleiten voor meer aandacht voor onderzoek naar Multatuli's esthetische opvattingen - ondanks de moeilijkheid dat hij ze nooit systematisch heeft opgeschreven. Daarmee past hij goed in de Nederlandse traditie van schrijvers die eerder door eclecticisme dan door oorspronkelijkheid kunnen worden gekenmerkt, waarbij kan worden opgemerkt dat Multatuli het eclecticisme tot systeem lijkt te hebben verheven. G.J. Johannes betoogt in *De lof der aalbessen* dat Nederlandse schrijvers rond 1800 een afkeer van 'stelselbouwers' en 'wetenschappelijke of literaire theorievorming' (filosofie en esthetica van de Verlich-

ting en Romantiek) hadden. Er ontstond, stelt hij, een 'anti-esthetisch betoog' dat deel uit maakte van het nationalisme dat zich toentertijd ontwikkelde. Multatuli is meer dan een halve eeuw later geen uitzondering maar wijkt af van het streven onder Nederlandse schrijvers naar harmonie, al heeft hij zich nauwelijks direct in literair-theoretische discussies gemengd. Zijn poëtische opvattingen kunnen via zijn literaire werk als kritiek op de Nederlandse literatuur worden beschouwd. In andere gevallen is hij verrassend conformistisch.

Onder meer daarover gaat het gesprek dat Marita Mathijssen in november 2004 met Multatuli voerde. Het vraaggesprek kan als aanvulling op *De geest van de dichter* (1990) worden beschouwd waarin Mathijssen gefingeerde gesprekken met negentiende-eeuwse schrijvers heeft opgenomen. Uitgerekend in die bundel ontbrak Multatuli terwijl Mathijssen uitgerekend daarvoor de Multatuli-prijs kreeg. Multatuli zelf laat zich in het gesprek onder meer uit over zijn collegaschrijvers, het huidige onderwijs en blijkt verrast te zijn dat er een Multatuli Museum bestaat. Gezien de turbulente politieke discussies in het afgelopen najaar over dat Museum delen wij zijn mening.

In de hier opgenomen lezing die Ernestine van der Wall op 5 maart 2005 tijdens de voorjaarsvergadering van het Multatuli Genootschap heeft gehouden gaat het over Anna de Savornin Lohman die tussen 1895 en 1915 in Nederland een beroemd schrijfster was, volgens sommigen zelfs een 'Multatuli-in-zakformaat'. Van der Wall gaat na een uitvoerige biografische schets onder meer in op De Savornin Lohmans artikelen over Multatuli en haar recensies van de uitgave van Tines brieven aan Stéphanie Omboni-Etzeroth. De Savornin Lohman blijkt een hartstochtelijk verdediger van Multatuli en zijn werk te zijn geweest. Ten slotte richt zij zich onder meer op de overeenkomsten tussen de godsdienstkritiek van Multatuli en de Haagse schrijfster waar zij haar artikel mee opende.

Op de omslag van dit nummer is een foto van Multatuli als pixelportret afgebeeld naar een ontwerp van de Amsterdamse 'Information Design Studio'. Dat heeft een bijzondere reden. Op 14 september 2005 werd de spectaculaire nieuwbouw van de filologische bibliotheek van de *Freie Universität* te Berlijn feestelijk geopend. Architect is Sir Norman Foster die tussen 1995-1999 ook verantwoordelijk was voor de verbouwing van de Rijksdag waarop een glazen koepel werd aangebracht. Multatuli's portret is te vinden op de afdeling Nederlands in die filologische bibliotheek aan de Habelschwerdter Allee 45 waar hij niet alleen de Nederlandstalige literatuur symboliseert maar ook de toegang tot die literatuur vormt.

De redactie

Ernestine G.E. van der Wall

Godsdienstkritiek bij Multatuli en Anna de Savornin Lohman*

‘Anna de Savornin Lohman was op haar manier een Multatuliaansche figuur’, zo lezen wij in een ‘In memoriam’ in de *Haagsche Post*, dat verscheen enkele dagen nadat de schrijfster op 23 september 1930, 62 jaar oud, te Den Haag was overleden.¹ In het in roestige rust verzonken Nederland waren af en toe ‘kraters van waarheidsliefde’ losgebarsten. Zo'n krater was Multatuli geweest. Het effect van zijn optreden was niet uitgebleven. Verscheidene ‘Multatuli-tjes’ waren opgestaan, onder wie Anna de Savornin Lohman.

Haar succes was groot geweest, aldus het levensbericht. Duizenden dames en duizenden idealistische (meest oude) heren hadden haar portret, uit een tijdschrift gescheurd, aan de wand hangen. Het toonde een rijzige gestalte - niet mooi, maar zelfbewust. Het was het portret van een vrouw wier leven door tragiek getekend was: als consequentie van haar dappere ideeën was haar leven een zware kruistocht geweest. Met een mengsel van moed, overmoed en freule-gevoel had zij wonderen verricht aan duizenden tijdgenoten. Wat er ook verder over haar multatulianisme te zeggen viel, in een opzicht leek zij zeker op Multatuli: zoals Multatuli au fond alleen naar Multatuli luisterde, luisterde ook Jonkvrouwe Anna alleen naar zichzelf, aldus de auteur van het levensbericht, die zich haastte eraan toe te voegen dat het die multatuliaanse geestesgesteldheid was geweest die als gist had gewerkt in het Nederlandse leven rond 1900.

Met welk recht kan jkvr. Anna de Savornin Lohman (1868-1930) een multatuliaanse figuur genoemd worden? Wat hield het multatulianisme in haar geval in? Zoals bekend worden multatulianen gekenmerkt door een opmerkelijke diversiteit. Gaat het bij multatulianisme om een bepaalde inhoud, een typische stijl, of, in samenhang daarmee, om een bepaalde geesteshouding?²

Zulke vragen vormen de achtergrond waartegen ik in deze bijdrage het licht laat vallen op een ‘Multatuli-in-zakformaat’ als Anna de Savornin Lohman volgens tijdgenoten is geweest. Het gaat daarbij niet zozeer om een zoektocht naar allerlei strikte analogieën tussen Multatuli en haar, maar eerder om te laten zien op welke gronden een Nederlandse auteur van een generatie na Multatuli met hem geassocieerd kon worden. Op welke wijze werd de erfenis van Multatuli door Anna Lohman gestalte gegeven?

In de multatuliaanse levensbeschouwing speelt kritiek op godsdienst in het algemeen, en op het christendom in het bijzonder, geen onbelangrijke rol. Het is die godsdienstkritiek die hier speciaal belicht wordt, aangezien dit een van de

onderwerpen is die Multatuli en Anna Lohman verbindt. Interessant is dat beiden uit een hemelsbreed verschillend godsdienstig - en sociaal - milieu stamden: Douwes Dekker opgegroeid in een doopsgezinde atmosfeer, dat wil zeggen, in de kring van voormalige dissenters; Anna Lohman daarentegen groot geworden in wat van oudsher de dominante kerk in ons land was, en dan nog wel in een door en door orthodox-gereformeerde stroming binnen de hervormde kerk.

Gewoonlijk is er in de literatuur over het multatulianisme veel aandacht voor de kringen van De Dageraad, en dat ligt ook voor de hand. Maar dat sluit niet uit dat het interessant is om ook elders, in wijder kringen dan die van vrijdenkers 'pur sang', naar sporen van Multatuli op zoek te gaan. Iemand als Anna de Savornin Lohman leent zich uitstekend voor een studie van het multatulianisme in het fin de siècle.

Anna de Savornin Lohman: de fiere freule

Het kan een bestsellerauteur vreemd vergaan: het ene moment bejubeld, het volgende geheel vergeten. Wie zegt dat hij of zij over honderd jaar nog gelezen wordt? Dat iemand dan überhaupt zijn of haar naam nog kent? Multatuli maakt het in dat opzicht nog altijd goed: over gebrek aan aandacht, al is die sterk gericht op *Max Havelaar* en op Indië, heeft hij nog altijd niet te klagen. Maar hoe anders ligt dat voor iemand als Anna de Savornin Lohman die nu vrijwel geheel vergeten is. Men zal onmiddellijk zeggen: vanzelfsprekend, zij is ook geen Multatuli. Maar als we ons realiseren dat zij een eeuw geleden een veelgelezen auteur was, maar dat haar naam nu niet of nauwelijks meer bekend is, dan geeft dat stof tot overdenking.

Tussen 1895 en 1915 was Anna Lohman in ons land een zeer gevierd schrijfster.³ Haar romans werden gretig gelezen, al dan niet via leesportefeuilles en leesbibliotheken. Bovendien had zij een naam opgebouwd als vooraanstaand journaliste. Sinds 1902 deed zij via haar weekblad *De Hollandsche Lelie* driftig mee aan de opinievorming in ons land. Kortom, zij was wat wij nu plegen te noemen een 'bekende Nederlander'. Via haar romans, novellen, journalistieke opstellen, recensies en toneelkritieken vonden haar denkbeelden hun weg naar vele landgenoten, zowel in Nederland als in Nederlands-Indië.

Daar, te Batavia, schreef zij, in 1894 en 1895, twee van de drie novellen die, gebundeld, haar officiële debuut zouden vormen, getiteld *Miserere* (1895). De eerste en langste novelle is getiteld 'Eene geschiedenis van 's levens lijden'; een titel die zij aan het merendeel van haar romans had kunnen meegeven. Het lijden, de bittere ontgoocheling die het leven een mens doet ervaren: dat zijn terugkerende thema's in haar werk. Wanneer zij over het lijden van Multatuli spreekt - en vooral over het onbegrepen lijden -, dan resoneert onmiskenbaar haar besef van het leed dat zij in haar eigen leven had leren kennen.

Indië, en 'Indisch-gasten' in Den Haag, kregen vaak een plaats toebedeeld in

haar romans. Een sympathieke plaats: hun warme, wat naïeve spontaniteit werd bij voorkeur getekend in contrast met het kille, berekenende, en van standsbesef doordrongen Haagse 'high life'-wereldje. De ervaringen in Indië opgedaan, hoe kort haar verblijf daar ook geweest is, zullen haar geestelijke band met Multatuli hebben versterkt. De kritiek op de gang van zaken in Indië die zij zelf spuide, maar die zij ook anderen volop liet spuien in haar *Hollandsche Lelie*, loog er niet om. De wrede handelwijze van landgenoten jegens de Indische bevolking in verleden en heden werd fel door haar veroordeeld, vooral wanneer dat optreden door de Nederlandse overheid werd verontschuldigd met een beroep op christelijke motieven. Zij keerde zich tegen het kolonialisme: 'Ik vind het koloniseeren een der grootste onrechten waaraan de zoogenaamde "beschaafde" natiën zich schuldig maken; een verachtelijk huichelachtig *stelen* van het grondgebied en de vrijheid van anderen'.⁴

In haar romans wilde zij 'waarheid' bieden. In die zin zou zij het met Droogstoppel eens zijn wanneer hij spreekt van de 'onbeschaamdheid waarmede een dichter of romanverteller u iets op de mouw durft spelden dat nooit gebeurt is, en meestal niet gebeuren *kan*'.⁵ Helaas, schreef zij, wat ik in mijn romans bied, is op waarheid gebaseerd. 'Helaas', omdat het zulke weerzinwekkende zaken waren die zij aan de orde moest stellen: het christelijk-politiek geknoei, de hypocrisie van de zogenaamd fatsoenlijke wereld. Schijngeloof en schijnfatsoen: daartegen richtte zij continu haar pijlen, op een manier die door haar tijd als 'gewaagd' bestempeld werd. Gewaagd voor een ongehuwde vrouw van adellijke afkomst, vond 'men'. Maar haar deerde dat niet. Het ging om de waarheid. 'Waarheid' is het begrip dat voortdurend opduikt in haar werk, onlosmakelijk verbonden met 'eerlijkheid', 'oprechtheid'. Welk maatschappelijk, politiek, religieus of intellectueel thema zij ook aansneed, het enige criterium dat voor haar gold was waarheid.

Dat zij in haar romans 'waarheid' bood, betekende niet dat zij sleutelromans schreef, zo haastte Anna Lohman zich te verklaren aan mensen die naarstig op zoek gingen naar tijdgenoten die zij in sommige van haar romanpersonages meenden te herkennen. Maar dat in haar romans feit en fictie sterk verweven waren, ontkende zij niet. Sterker, fictie en werkelijkheid dienden juist verweven te zijn. Haar romans waren een instrument om haar aanklacht tegen al het leugenachtige in de wereld publiek te maken. In die strijdvaardige houding, vóór de waarheid, tēgen de leugen, ontwaren wij een grote affiniteit met Multatuli. Op haar niveau en op haar manier was zij inderdaad een multatuliaanse figuur.

Niet dat zij verwachtte met haar boodschap de massa te bereiken, laat staan aan de ontwikkeling daarvan te kunnen schaven. Aan de massa was niets te verhelpen. Zoals zij uitsprak in haar *Herinneringen* deelde zij met Multatuli de minachting voor het publiek.⁶ Dat publiek, Jan en alleman, kon haar ziel betasten 'met vieze, zwarte straatvingers', want haar ziel was aanwezig in al haar boeken.

Anna de Savornin Lohman (1868-1930)

Dat is *mijn* leven nu eenmaal. [...] Want immers, mijn *ziel* kan ik niet weren uit mijn boeken. Ik ben nu eenmaal die ik ben, ik ben een persoonlijkheid, een karakter. Ik kan geen onpersoonlijke, onoprechte leuterkouserij bij elkaar pennen, zoals een middelmaatmensch, auteur of schrijfster nommer-zooveel. Van den dag af waarop ik in het openbaar optrad voor het publiek, kon ik niet anders dan *mij-zelve* zijn, dat wil zeggen, eerlijk, waar, oprecht, zonder doekjes er omheen te winden.⁷

In die wijze van optreden, in dat 'zichzelf' zijn, zag zij de reden van haar succes gelegen, maar ook van haar verkeerd begrepen worden, van de haat die zij opwekte. Vroegen mensen haar waar zij de moed vandaan haalde om zo openlijk haar mening neer te schrijven, dan kon zij slechts antwoorden: 'hier is sprake noch van willen, noch van durven, doch slechts van een niet anders *kunnen* schrijven dan zoo, met mijn *heele ziel* er in.'⁸

De kerkelijke orthodoxie was niet gerust op haar grote populariteit. Vanaf protestantse kansels hieven predikanten de waarschuwendende vinger om vooral het jonge meisje te waarschuwen tegen haar romans. In christelijk literaire tijdschriften gebeurde hetzelfde. De jezuïet Godfried Jonckbloet, die in 1894 Multatuli aan kritiek had onderworpen, klom jaren later in de pen om Anna Lohman dezelfde eer te bewijzen. Bij alle verschil hadden Jonckbloet, Multatuli en Anna Lohman een ding gemeenschappelijk: alle drie kenden zij Indië persoonlijk; Jonckbloet was immers achttien jaar lang pastoor te Batavia geweest. In 1912 verscheen zijn kritisch commentaar op Lohmans werk, de enige studie tot nog toe waarin haar romans en novellen tamelijk uitvoerig worden besproken. Onder 'gulle erkenning van het benijdenswaardig talent van Freule Anna de Savornin Lohman' en vol lof over haar vroege werk, deinsde Jonckbloet er niet voor terug om sommige van haar latere romans als 'stuitend-onzedelijk', zo niet 'pornografisch' te betitelen.⁹

Eerder hadden andere katholieken haar al bestreden, zoals Alphonse Laudy, de hoofdredacteur van *De Tijd*, die zich ook heftig tegen Multatuli keerde.¹⁰ 'Zij is in dezen tijd de kwade genius onzer leestafels en boudoirs', aldus Laudy, 'waar zij duizenden lichtzinnigen overhaalt tot haar twijfelzucht'. Het katholieke tijdschrift *Boekenschouw* beval zijn lezers: 'geef nooit een van hare werken een jong meisje in handen. Gevoelsmensen als de schrijfster zelve, zullen zij de hartstochtelijkheid van haar taal voor bewijs nemen van hetgeen zij beweert en in korten tijd ligt godsdienstig en zedelijk leven... verwoest'. Het lezen van Lohmans boeken, die zo vol zijn van 'bandelooze theorieën', had meer dan een leven treurig doen ondergaan, had de ondervinding geleerd. Haar werk kon nog meer kwaad stichten dan *Eline Vere* en andere ziekelijk overdreven en sensuele producten van diezelfde auteur - want men nam Anna Lohman in het algemeen meer au sérieux dan Couperus.¹¹ *De Hollandsche Lelie* hoorde niet thuis in een katholiek gezin: 'Wij ontraden de lezing ten zeerste'.¹²

Anna Lohmans oeuvre, dat zo'n dertigtal werken omvat, werd wisselend

gewaardeerd, in overeenstemming met de wisselende kwaliteit ervan. Dat neemt niet weg dat zij, behalve met Multatuli, vergeleken werd met vooraanstaande auteurs als George Eliot en Mrs. Humphry (Mary) Ward, en ook - mede gezien het 'Haagse' karakter van haar romans¹³ - met Louis Couperus: allen auteurs die zij zelf bewonderde. Maar van hen geldt dat zij, evenals Multatuli, nog altijd gelezen worden, in elk geval telkens opnieuw uitgegeven. Dat Anna Lohman een eeuw na haar bloeitijd vrijwel geheel vergeten is moet vooral geweten worden aan de al genoemde wisselende kwaliteit van haar literaire werk. Mag haar werk vanuit literair-historisch oogpunt van weinig belang geacht worden - een oordeel dat naar mijn mening niet over de hele linie terecht is -, om een andere reden is haar oeuvre zeker wel van belang, namelijk vanuit het oogpunt van de mentaliteitsgeschiedenis. Via haar werk worden we binnengevoerd in interessante debatten die in Europa en in ons land omstreeks de eeuwwisseling gevoerd werden. Zoals een tijdgenoot opmerkte, bezit haar werk spectatoriale kwaliteiten die het ook voor latere generaties boeiend zou maken.¹⁴

Een aspect van haar leven en werk is tot nu toe over het hoofd gezien en dat is haar betekenis als godsdienstcritica. Dat element verdient een eigen plaats. Het is zeer waarschijnlijk dat zij zich ook op dit terrein mede heeft laten inspireren door Multatuli's denkbeelden. Dat hij voor haar een belangrijke inspiratiebron is geweest, wordt door haarzelf aangegeven. Maar: hij was niet de belangrijkste. Die eer was weggelegd, zo erkende zij, voor Ibsen. De Noor had een 'machtig diepe indruk' op haar gemaakt en haar gevormd tot wat zij in geestelijk opzicht geworden was.¹⁵ Maar dat zij al op tamelijk jonge leeftijd Multatuli las, en dat zij van hem onder de indruk was, is duidelijk. In haar intense verering van Ibsen volgt zij overigens Multatuli niet helemaal. Zoals bekend, koesterde hij sympathie voor Ibsens verontwaardiging over 'den verrotten toestand der maatschappij', maar was hij veel minder onder de indruk van diens pogen om daar een einde aan te maken: alleen maar erover schrijven leek Multatuli tamelijk zinloos.

Anders dan de in een doopsgezinde omgeving groot geworden Eduard Douwes Dekker, stamde Anna de Savornin Lohman uit een goed-calvinistisch milieu. Zij was het nichtje van de bekende antirevolutionaire politicus, VU-hoogleraar, Eerste- en Tweede - Kamerlid, minister en oprichter van de Christelijk Historische Unie, jhr. Alexander Frederik de Savornin Lohman. Diens politieke optreden volgde zij zeer kritisch. Oom en nicht waren het over weinig eens. Zo verschilden zij danig in hun beoordeling van Multatuli. A.F. de Savornin Lohman zou eens hebben opgemerkt dat Multatuli's werken alleen maar opgang maakten 'omdat ze zoo oppervlakkig waren', zoals Multatuli vertelde aan Lien de Haas. 'Ook werden ze slechts gelezen door zeer jonge onervaren mensen', had Lohman er nog aan toegevoegd; misschien dat hij op dat moment dacht aan zijn jonge nichtje Anna? Multatuli hechte echter weinig waarde aan het oordeel van de orthodox-protestantse politicus: 'Ik betwyfel zeer of Loman,

buiten den “mooien” Havelaar iets van my gelezen heeft? Hy is 'n man van den “Heere Jezus Christus, en dien gekruist”¹⁶.

Anna's vader, Maurits Adriaan de Savornin Lohman, was ook zo'n man. Jurist, evenals zijn veel bekendere broer, werd hij in 1884, na vele jaren als substituut-officier en officier van justitie te Assen werkzaam te zijn geweest, benoemd tot advocaat-generaal bij het gerechtshof te Den Haag, twee jaar later bij de Hoge Raad. Deze ambtelijke loopbaan mondde in 1889 uit in een politieke functie. Als dank voor zijn steun aan Kuypers Anti-Revolutionaire Partij werd hij door het confessionele kabinet Mackay benoemd tot gouverneur van Suriname. Het bleek een weinig gelukkige benoeming. Zowel voor de kolonie als voor de gouverneur - en niet te vergeten zijn dochter Anna - was het een kortstondige, veelbewogen episode. In 1891 werd hij vanuit Den Haag, door dezelfde mensen die hem benoemd hadden, gedwongen zijn ontslag te nemen. Gelijktijdig had hij, om ons onbekende redenen, zijn niet geringe fortuin verloren.

Het Surinaamse avontuur betekende een dramatisch keerpunt in het leven van Anna de Savornin Lohman. Van een rijk meisje, thuis in aristocratisch Nederland, gewend aan een ‘leven op stand’, verviel zij tot een armoedig freuletje, een nergens voor opgeleide, sociale ‘outcast’. Van behoeftige familieleden en vrienden wilde ‘men’ niet veel weten, zo bleek vader en dochter toen zij berooid in 1891 in Nederland terugkeerden uit Paramaribo.¹⁷

Daar, in Paramaribo, was het graf van haar moeder, jkvr. Florentina Johanna Alberda van Ekestein. Getuigde Anna haar leven lang van warme bewondering voor haar vader, over haar moeder sprak zij weinig en als zij het deed, ontbrak de innige sympathie die zij voor haar vader toonde. Haar moeder was veel ziek en Anna, het jongste kind en de enige dochter, moest van jongs af aan haar bedlegerige moeder in donkere kamers gezelschap houden. Dat heeft haar jeugd voor een groot deel vergald. Daar kwam nog bij dat haar moeder, die aanvankelijk tamelijk liberaal-godsdienstig was, zich naderhand door droevige gebeurtenissen in het gezin-Lohman ‘bekeerd’ had tot de strikte protestantse orthodoxie. Dat bepaalde Anna's opvoeding: geen uitjes, geen mooie kleren, geen theaterbezoek, niets van al datgene wat het leven van een gefortuneerd aristocratisch meisje van die tijd aantrekkelijk maakte. Van dat orthodoxe milieu waarin zij was opgegroeid zou zij zich afwenden om zich te ontwikkelen tot een felle critica van het christelijk geloof, een kritiek met onmiskenbaar multatuliaanse trekken.

Die kritiek vinden we volop in haar publicaties. Zij was gaan schrijven uit bittere noodzaak, na Suriname, om in haar levensonderhoud te voorzien. Tot haar grote spijt had zij geen verdere opleiding ontvangen, alleen omdat zij een meisje was. De emoties om het onrecht haar in dat opzicht door haar ouders aangedaan spatten van de bladzijden van haar mémoires af. Haar broers, van wie zij er zeker een minder intelligent vond dan zichzelf, mochten wel naar het gymnasium en gaan studeren. Dat was voor hen een groot voordeel toen eenmaal het familiefortuin verloren bleek te zijn: zij, beiden jurist, konden gemakkelijk in

16. Zie: zijn brief aan G.C. de Haas-Hanau 25 januari 1884, vw xxiii: 64.

hun eigen levensonderhoud voorzien. Voor de onopgeleide Anna daarentegen waren de gevolgen schrijnend. Omdat zij gezelschapsdame wilde worden noch particulier verpleegster - functies die voor nette, maar armlastige vrouwen in de mode waren -, legde zij zich verder noodgedwongen toe op het schrijven.

Zij had al een enkele novelle geschreven voordat zij naar Suriname ging, en er ook een gepubliceerd in het tijdschrift *Nederland*, maar 'het schrijven als beroep' kwam daarna. Zoals gezegd is haar officiële debuut *Miserere* grotendeels in Batavia tot stand gekomen, waar zij samen met haar vader bijna een jaar verbleef (1894-95). In diezelfde periode publiceerde zij een artikel over Multatuli dat haar de uitnodiging bezorgde van de als een links, sociaal geëngageerd liberaal getypeerde hoofdredacteur H.G. Bartelds van het *Soerabaiasch handelsblad* om mee te werken aan de rubriek 'Letterkundige kritiek'. Jarenlang zou zij bijdragen voor deze rubriek leveren.^{18.}

Anna over Tine

Het artikel over Multatuli waarover Bartelds zo enthousiast was, is een bespreking van Tines brieven aan haar vriendin Stéphanie Omboni-Etzeroth, in de door Julius Pée bezorgde editie.^{19.} Op Anna, zo schrijft zij jaren later, in 1910, hadden deze brieven een bijzonder diepe indruk gemaakt, 'juist omdat uit die brieven van "Tine"-zelve onbetwistbaar blijkt, dat zij niet in staat was haar man te waardeeren, integendeel, waar hij telkens opnieuw vertelde van de moeiten en ontberingen waarmede hij te kampen had terwijl hij den Max Havelaar schreef, hem slechts antwoordde met de meest triviale klachten en verwijten over allerlei kleinzielige dingen'.

Tine: een triviale vrouw, zo luidt Anna Lohmans oordeel, een vrouw absoluut ongeschikt voor een huwelijk met de hoogstaande Eduard. Dat deze nogal verontwaardigd was dat Tine hem aanmoedigde het aanbod om hofmeester op een Nederlands-Indiëboot aan te nemen, kon Anna zich maar al te levendig indenken: 'Ik weet heel precies nog hoe ikzelve met hem meevoelde bij het lezen van die koude woorden, waarin zij hem, den talentvollen man, die in Indië een zoo hoge betrekking had bekleed, wreed-verwijtend aanried dat baantje nu maar hoe eer hoe beter aan te nemen'.^{20.} Stelt u zich eens even voor wat de ontvangst van zo'n brief geweest moet zijn voor die man, met dat rijke gevoelige gemoed en die begaafdheid. 'Welk een gebrek aan hem innerlijk návoelen, aan met hem in zijn tegenspoed kunnen meeleven en meelijden!'

Lohmans bespreking van Tines brieven is mij alleen bekend uit een herdruk ervan in *De Hollandsche Lelie* van 7 september 1910. Aanleiding tot het opnieuw afdrucken van het artikel was het verzoek van een abonnee om haar, Anna's, mening over Multatuli te vernemen, en in het bijzonder wat haar oordeel was over het feit dat een man die zo hoog stond zijn vrouw zo liet lijden.^{21.} 'Lieve Marie', reageerde Anna, 'mijn antwoord behelst niet een of ander vonnis of oordeel, want wie van ons heeft ooit het recht daartoe waar het de *intieme* levens-

geschiedenis van een ander geldt. Ik geef u mijn persoonlijke mening, voorzover ik de zaak na zoveel jaren kan overzien.' Dat haar persoonlijke mening evenzeer een vonnis inhield, zou snel blijken.

Allereerst wilde zij gezegd hebben dat Multatuli haar, ondanks gebreken die hij natuurlijk ook had, heel sympathiek was om zijn *Max Havelaar*, speciaal om zijn karakterisering van Droogstoppel. Naar haar mening was Multatuli geen man die men de maatstaf van Jan en alleman mocht aanleggen. Eenzelfde verontschuldiging zou zij overigens ook voor de door haar bewonderde Napoleon aanvoeren. Multatuli was 'een geniaal mensch, met de gebreken en eigenschappen van een geniaal iemand, en... hij had vóór en boven alles noodig een vrouw die hem begréép'.

Al Tines brieven getuigen van dezelfde egoïstische geest, van diezelfde behoefte zichzelf en hun kinderen materieel verzorgd te zien, zonder enig innerlijk meeleven met de echtgenoot ginds, die zo ver stond boven het gewone peil van het mensdom. Is het nu zo'n misdaad dat zo'n man, met zo'n vrouw, op zeker moment een ander ontmoette die hem beter begreep? En die hij bovendien nog zelfs probeerde naast zijn vrouw alleen als vriendin te beschouwen - een ideale verstandhouding die, natuurlijk, in de praktijk volkomen verkeerd moest aflopen? In Multatuli's leven is daarom voor mij zoveel om medelijden mee te hebben dat ik hem onmogelijk hard kan vallen, zo besluit Anna haar oordeel in 1910, al wilde zij daarmee niet gezegd hebben dat zij alles wat hij gedaan had per se verdedigde.

In het artikel dat zij zo'n vijftien jaar eerder geschreven had en nu dus in 1910 opnieuw publiceerde - wellicht ook in verband met de *Max Havelaar*-herdenking in dat jaar -, is haar oordeel niet veel anders. Toch is daar wat meer clementie met Tine te bespeuren. Hoewel ook hier de kritiek niet mals is, wordt Tine eerder getekend als slachtoffer van haar geniale echtgenoot. Lohmans artikel uit 1895 - of 1896 - zet in met een korte beschouwing over het postuum publiceren van brieven van beroemde mannen naar aanleiding van Mimi's editie van Multatuli's correspondentie. In onze tijd, aldus Anna, meent men er goed aan te doen brieven van beroemde mannen postuum te publiceren, waarbij men zich er niet om bekommert of de inhoud, die soms zeer intiem is, wellicht geheimen ontsluit die in het belang van de hoofdpersoon veel beter bedekt waren gebleven. Meestal is hier simpelweg sprake van een uitgeversbelang, maar waar wij te doen hebben met 'den veelbesproken, veel benijdden, veel beklagden, veel verkeerd begrepen Douwes Dekker, mogen wij wel aannemen, - al ware ook hier véél, zéér veel, beter ongedrukt gebleven - dat edeler drijfveeren dan die alleen het eigenbelang van den uitgever beoogden, in het spel zijn geweest'.

In het algemeen heeft de tweede mevrouw Douwes Dekker haar man niet altijd een dienst bewezen met de publicatie van zijn brieven 'die meest zijn ziels-stemming van het oogenblik, ondoordacht en dikwijls in hevige overdreven woorden, weergeven'. Daardoor wordt hij nog meer blootgesteld aan een be-

oordeling van de nieuwsgierige massa die, als geheel genomen, 'te weinig fijnbewerktheid is, te weinig heeft geleden, en te weinig het lijden van een ander begrijpt, om eerbied, medegevoel te kunnen toonen voor een door het lot al te zwaar beproefden, door veel lijden bitter geworden, overspannen zenuwlijder als Douwes Dekker menigmaal geweest is'.

Maar, vervolgt Anna, dat handjevol mensen dat Multatuli, ondanks zijn vele gebreken, beschouwt als 'een mensch met een groote, zij het ook door het lijden misvormde ziel' zal zijn correspondentie niet teleurgesteld ter zijde leggen. Integendeel, men zal erkennen dat zijn echtgenote zich niet vergiste toen zij meende dat in deze brieven mooie, intieme karaktertrekken van haar man soms scherp naar voren komen, en dat publicatie ervan in elk geval laat zien dat hij veel reden had, helaas, om hartstochtelijk verbitterd te zijn - een verbittering 'die in zijn toon zelden ophoudt te spreken'.²²

Naderhand zal zij zich nog eens over deze brievenuitgave uitlaten, namelijk wanneer in 1912 een tweede herziene uitgave ervan door de 'Maatschappij voor goede en goedkoope lectuur' kritisch in *Het vaderland* is besproken. Zij fulmineert zowel tegen die kritiek als zodanig als tegen het feit dat de recensent niet de moed heeft gehad openlijk zijn naam te noemen maar met de ondertekening 'w' meende te kunnen volstaan.²³ Vooral het slot van de recensie van 'den dwerg w. over de bij hem vergeleken in elk geval een reus-zijnden Multatuli' stuit haar tegen de borst. Zonder zelf in het minst een onbepaald vereerder van Multatuli te zijn, zegt zij, wil zij toch de vraag stellen of het niet even ergerlijk als komisch is hier een 'criticus' die nooit zelf ook maar één enkel *nieuw* bruikbaar 'idee' heeft verkondigd, op zo'n pedant-hoge toon te horen veroordelen 'den compositieloozen chaos van Mutaltuli's snel neergeworpen ideeën' waarin diens werk volgens w. 'zich verloopt'.

Zeker, daarin heeft 'meneer w.' volkomen gelijk dat Multatuli 't land had aan 'de schrijverij', precies die schrijverij namelijk in de geest van 'w' en van de hedendaagse critici en kunstdoeners van diens onbeduidend soort.

Multatuli had wat te *zeggen*, was een *denker*, stelde zich niet aan over de 'schepping der schoonheid' in zijn werk, maar gaf zichzelf, en zijn gewonde ziel, en zijn aparte persoonlijkheid in alles wat hij deed of schreef. *Dat* is het waardoor hij zal blijven leven in zijn werken lang nadat de 'letterkundige beschouwingen', enz. des heeren w., en de door deze opgevijselde nieuwe-kunst-werken van 'positieve ideële schoonheid', zullen zijn verdwenen ter plaatse waar zij thuis behooren, namelijk in de papiermand.

De heer w. verdient straf, een kastijding op zeker lichaamsdeel, wat hem wellicht tot het besef van zijn ware grootte als 'criticus' zal terugbrengen.²⁴

Haar apologie van Multatuli is deels ook een apologie van haarzelf: ook zij beklemtoont altijd dat zij zichzelf *geeft* in haar werk, dat zij een persoonlijkheid

is. Zij zet Multatuli tevens in als literair wapen in haar voortdurende strijd tegen de nieuwe woordkunstenaars. Dat zij juist zag met haar voorspelling dat hij zou voortleven, hoeft geen betoog, maar dat haar eigen werk, om zo te zeggen, de papiermand te wachten stond, al was ook zij een karakter, iemand die zelf wilde denken - dat wilde zij zich misschien liever niet realiseren. Het is haar niet kwalijk te nemen.

Max Havelaar: 'een wondere openbaring' verdedigd

Dat zij niet per se alles wilde verdedigen wat Multatuli had gedaan, zoals zij naar wij eerder zagen beweerde, mag dan waar zijn, maar we moeten tegelijkertijd vaststellen dat het haar moeilijk viel om kritiek op Multatuli te accepteren. Dat bleek wel toen jhr. W.H.W. de Kock de stelling poneerde dat *Max Havelaar* 'het schandelijk en fijngesponnen samenraapsel van leugens en valsche aantijgingen, van laster en van de meest geraffineerde laaghartigheid' was, een werk waaraan 'leugen, modder en vrouwentranen' kleefden. Dit alles tot bijzonder genoeg van zoon Edu Douwes Dekker die De Kock liet weten dat deze 'de ware geschiedenis van het ontstaan van de Max Havelaar' had weergegeven.²⁵

'Ik wou dat ik het maar niet gelezen had!', begon Anna haar bespreking van De Kocks publicatie.²⁶ Het doet pijn als iemand die je zo sympathiek is opeens wordt aangetast in zijn levenswerk, in zijn *Max Havelaar*. 'Voor mij was de Max Havelaar, op het oogenblik waarop ik hem las, als een wondere openbaring'.²⁷ Dat dit werk geboren was uit financiële nood omdat de auteur door zijn lichtzinnig leven aan de grond zat, kon Anna niet zo heel erg vinden. Een geniaal man als Douwes Dekker werd juist dáárdoor ertoe gebracht om zichzelf te worden, 'zijn innerlijk rijk gemoedsleven te gaan openbaren aan anderen'. Zoals Multatuli zelf gezegd had - en dat was iets wat zij goed kon navoelen - 'op dezelfde wijze als soms een vrouw haar lichaam gaat verkoopen om aan brood te komen'. Anna kon zich levendig voorstellen - 'al klinkt het misschien van mij als vrouw in veler ooren wel heel "onfatsoenlijk" om dit zoo maar ronduit te durven neerschrijven' - dat Douwes Dekker op zeker moment in Marseille bedwelmd door al het mooie en charmerende van het Zuiden, 'vrouwloos, en met in zich de behoefte aan geslachtsomgang, genotzuchtig en zinnelijk, jong en levenslustig, handelde en leefde onbesuisd en verkwistend zoals hij 't nu eenmaal deed, - zonder dat hij nochtans daarbij was een huichelaar of een opzettelijk slecht mensch'.²⁸

Graag wilde zij nog eens de nadruk leggen op de gedwongen afwezigheid van Tine. Geen wonder dat een man van een hevig temperament als Douwes Dekker, met zo'n impulsieve natuur, zich hals over kop in de verleiding stortte. Het gevolg was echter niet geweest dat hij tot een steeds dieper verval was geraakt, integendeel, hij was aan het werk gegaan en schreef *Max Havelaar* onder de meest ongunstige omstandigheden. Desondanks was het een geniaal boek 'dat

er om die reden *moest* inslaan en er dan ook *insloeg*. Wat doen al die feitjes die De Kock naar boven heeft gehaald er nu dan nog toe?

Dat Douwes Dekker soms loog in *Max Havelaar* komt alweer voort uit zijn impulsieve natuur. 'Hij wou een boek maken dat goed werd, dat zou zeggen de waarheid over Indische toestanden'. Al schrijvend heeft hij toen dingen geïdealiseerd, zag de feiten werkelijk zó voor zich, maakte deze, al dan niet bewust, tot een gloriekrans om zijn eigen hoofd. Al klopt een en ander niet, hij heeft ons in zijn *Max Havelaar* 'zoo ontzettend veel dichtertlijk-moois' gegeven dat we er beter aan doen zijn nagedachtenis te laten rusten. Laten we ons alleen het mooie herinneren in zijn letterkundige arbeid. 'Zoodra men aan het wroeten gaat, veegt men het waas der poëzie weg van de meest-dichtertlijke ontboezeming!'

Voor haar *gevoel* deed jhr. De Kock Multatuli groot onrecht aan, al gaf haar *verstand* hem gelijk. Zij kon er niet om heen dat de documenten waarop De Kock zijn negatief oordeel baseerde correct waren, toch weigerde zij het vernietigend vonnis te onderschrijven. In het debat dat tussen De Kock en haar in *De Hollandsche Lelie* ontstond, zei zij uiteindelijk slechts dat zij zich, als een niet-ingewijde, onbevoegd tot oordelen achtte. Waarop De Kock repliceerde dat zij sinds zijn boek een ingewijde kon zijn, en dus wel tot oordelen in staat.

Anna gaf zich niet gewonnen en stemde volmondig in met een lezer die haar liet weten dat, al had De Kock volkomen gelijk, ja, al was Multatuli's privé-leven nog erger dan in diens boek afgeschilderd, er een groot 'maar' was en dat was: 'de Javaan wordt mishandeld'. Dát had Multatuli in *Max Havelaar* wereldkundig gemaakt. U slaat de spijker op de kop, aldus Anna, 'de Javaan wordt mishandeld'; zoals in West-Indië de negerbevolking wordt onderdrukt; zoals in elke kolonie de hogere ambtenaren knoeien, hoe dichtert in het binnenland, en hoe verder af van de zetel der regering, hoe onbeschaamder.²⁹ Tegenover De Kock leek Anna Lohman meer op de lijn te zitten van Charles van Deventer. Deze had De Kock laten weten dat Multatuli ongetwijfeld fouten had, maar dat hijzelf bij voorkeur alleen oog had voor diens superieure eigenschappen; eigenschappen die Multatuli's betekenis als 'figuur' in de geschiedenis bepaalden.³⁰

Keren we terug naar haar bespreking van Tines brieven aan Omboni uit 1895/1896. Wat uit Multatuli's correspondentie al duidelijk was, werd door deze brieven alleen maar bevestigd, aldus Anna Lohman. Tine, hoe opofferend zij ook geweest mocht zijn, was niet de juiste vrouw om deze 'geniale beklagenswaardige man' te begrijpen en te leiden. Had Theo Swart Abrahamsz geconcludeerd dat de auteur van *Max Havelaar* een slechts half toerekenbare zenuwlijder was, Tine bleek bepaald niet voor hem onder te doen. Zij was niet minder geëxalteerd dan haar echtgenoot.³¹ Maar zij verdiende ons medelijden: zij was het slachtoffer van een man die, met al zijn deugden en grote gaven, niet in staat was zich zelf te beheersen en zijn eigen karakter te ontleden, en die daardoor gedoemd werd niet alleen zichzelf maar ook zijn omgeving ongelukkig te maken.

Van zijn 'aan waanzin grenzende hoogmoed' kon men overvloedig voorbeelden aanwijzen, bijvoorbeeld in *Max Havelaar*, *Woutertje Pieterse*, de *Ideeën*, en in brieven aan zijn vrouw en anderen. Maar in plaats van ons daarover boos te maken, zoals sommigen deden, was het billijker, meende Anna, om deze man te beklagen. Immers, ook waar het zijn eigen voordeel gold, had hij in een noodlottige verblindende aanbidding van de hand gewezen die hem, als hij erop in was gegaan, wellicht van alle financiële zorgen hadden verlost. Swart Abrahamsz' verklaring was daarom veel aantrekkelijker en menslievender dan de oppervlakkige uitval van zo iemand als pastoor Jonckbloet. Diens boekje deed Anna Lohman af als 'bitter mager en ondoorwrocht'.³² Mogelijk hebben haar kritische opmerkingen, in 1910 ongewijzigd gereproduceerd, Jonckbloet ertoe gebracht om op zijn beurt haar vrij uitvoerig aan kritiek te onderwerpen in zijn eerder genoemde publicatie uit 1912.

De herdruk van Anna Lohmans Multatuli-artikel gaf een zekere Johannes G. Schippéus, een 'vrije socialist', adept van Ferdinand Domela Nieuwenhuis en geregeld discussiant in Anna Lohmans *Hollandsche Lelie*, aanleiding tot een ingezonden brief in dit weekblad.³³ Schippéus toonde zich diep verontwaardigd over de wijze waarop Multatuli door christenen werd bejegend. Christenen lieten niet na zijn persoon te belasteren en zijn werk af te breken. Maar kennelijk waren zij niet in staat hem te weerleggen. Daarom verboden zij zijn boeken, omdat het geloof, door Multatuli terecht fel bestreden, per se moest worden gehandhaafd. 'Want waar zou het heen moeten met de Kerk, als ieder denkend mensch Multatuli las, met goeden wil, en *begreep*?' riep Schippéus uit. 'Ook hier blijkt het spreekwoord waarheid te bevatten: Kleine kinderen en dronken lieden spreken de Waarheid. Met een kleine variant: Kleine kinderen en zenuwlijders spreken Waarheid!'. In een korte noot zei Anna Lohman slechts dat het een algemeen bekend feit was dat Multatuli hoogmoedig was, en voorts dat zij het óók jammer vond dat hij God met een kleine g schreef - jammer tegenover gelovigen, waarom hen *kwetsen* daardoor?

In een volgende aflevering werd de gedachtewisseling voortgezet waarbij beide punten, Multatuli's hoogmoed en zijn opzettelijk kwetsen van gelovigen, opnieuw aan de orde kwamen.³⁴ Of Multatuli werkelijk hoogmoedig was geweest of niet, kon zij niet beoordelen, stelde Anna nu, aangezien zij hem niet persoonlijk had gekend. Zij was afgegaan op informatie die haar was verstrekt door velen die hem wél persoonlijk hadden gekend, en zij had er des te eerder geloof aan gehecht èn omdat niemand van ons zonder gebreken is èn omdat 'grooten mannen' op het speciale punt ijdelheid soms ontzettend klein zijn. Maar omdat het altijd gevaarlijk is iets te geloven dat men niet weet uit eigen ervaring, schortte zij haar oordeel liever op.

Wat het tweede punt betrof, God was voor zoveel mensen iets heiligs dat zij het onnodig beledigend vond dit woord met een kleine letter te schrijven. 'Ik weet wel dat Multatuli zijn geheele leven lang streed tegen God, als volgens hem

niet bestaande. Maar, wat wist hij Multatuli er van af? Zooveel of zoo weinig als wij allen. Juist daarom vind ik zulk een kleingeestig gedoe onnodig'. Hier nam zij duidelijk afstand van Multatuli's atheïsme. Atheïsten waren, evenals orthodoxe gelovigen van welke richting ook, mensen die iets stellig wisten, en zij wist juist niet: haar was alles een raadsel. Hier stond de agnost tegenover de atheïst. Dat onderscheid tussen beider levensbeschouwing verhinderde echter niet dat beiden dezelfde kritiek oefenden op het christendom en zijn aanhangers.

Godsdienstkritiek

Godsdienstkritiek - in onze tijd opnieuw een belangrijk punt van debat, waarbij een dosis multatulanisme niet zou misstaan - is een van de centrale thema's in Multatuli's oeuvre. Dat is zo bekend dat het onnodig is er al te lang bij stil te staan. Toch is het opmerkelijk dat de literatuur over hem niet overvloedig van studies naar dit aspect van zijn leven en werk. Het zou alleen al interessant zijn om zijn godsdienstkritiek in een historisch perspectief te plaatsen. Verder zou ook de contemporaine internationale context erbij betrokken kunnen worden. Een vergelijking met iemand als de prominente Amerikaanse vrijdenker Robert Ingersoll dringt zich hier op.³⁵

Godsdienstkritiek staat bij Multatuli, zoals gezegd, niet op zich zelf maar is verbonden met zijn sociale en politieke kritiek. De scheidslijnen zijn hier vloeiend. Datzelfde geldt voor Anna de Savornin Lohman. Beiden wisten zich criticus van een samenleving waarin godsdienst nog altijd een belangrijke plaats innam en maatschappelijke en politieke verhoudingen nog steeds verregaand beïnvloedde. Die rol van criticus vervulden zij met verve. In die hoedanigheid waren zij aanklager van de samenleving, maar tevens voelden zij zich slachtoffer van diezelfde samenleving omdat die hun aanklacht niet op z'n merites wist te beoordelen.

Het woord 'godsdienst' alleen al roept de nodige vraagtekens bij Multatuli op. Hij spreekt over 'zoogenaamde godsdienst', 'want ze bestaat niet'. (Idee 415, vw II: 625) 'Is niet die hele godsdienst één wijzen op den Hemel - waar alles beter wezen zal! - om de patienten te vree te stellen met 'n Aarde... waarop zeer veel verkeerd, en 't brood duur is?' (Idee 915, vw IV: 55) Wat voor God je ook aanneemt, *dienen* kunnen wij hem niet, want wij weten niet wat hij wil. 'Ons geloof is: *niet te weten wat wij te gelooven hebben.*' (vw X: 75) Maar hij weet het op een zeker moment wèl: er is geen persoonlijk God. De behoefte aan een god kan hij gemakkelijk verklaren: 'Wie macht wil, wil God. Wie macht, gezag, nodig heeft, maakt zich een god...' (vw II: 35) 'Geloof is slaap. Twyfel is begeerte. Onderzoek is arbeid. Het getal der werklieden is gering'. (Idee 425, vw II: 629) De verleiding om tal van zulke sprekende voorbeelden aan te halen is groot. Vaak laat hij door een verrassende wending, of juist door een simpel doorredeneren het vreemde zien van veel getheologiseer.

Zowel qua inhoud als stijl zal zijn godsdienstkritiek door ieder die de helden

van de 18de-eeuwse Verlichting kent niet direct origineel worden genoemd. Dat doet niets af aan het feit dat Multatuli, om met Oene Noordenbos te spreken, voor Nederland gedaan heeft wat de verlichte 'philosophes' voor hun tijd deden.³⁶ Aan Noordenbos' observatie zouden we de these kunnen verbinden dat dankzij Multatuli de Verlichting in ons land eerst in de negentiende eeuw heeft plaatsgevonden. Mede door zijn godsdienstkritiek voldoet onze negentiende eeuw veel eerder aan het profiel van verlichte eeuw dan de gedoodverfde achttiende eeuw.³⁷

Ontwikkelde Multatuli een atheïstische positie, Anna Lohman neemt, zoals opgemerkt, die van een agnost in. Zij kan niet meer geloven, in de traditionele zin van dat woord. Kunnen geloven staat voor haar gelijk met 'het de dupe kunnen zijn van een illusie'. Maar niet alles bij haar is even eenduidig. Zij mag dan bij voorkeur spreken over 'raadselen' die het leven ons stelt, zij kan ook wijzen op het wrede noodlot, of, weer anders, op een leidende Vaderhand. Tegelijkertijd kan zij met veel instemming Multatuli's kritiek citeren op de goddelijke voorzienigheid, onder meer bekend door het gesprek tussen vader en jeugdige zoon over de vogel en de wormen. (Idee 345, vw II: 519)

Of zij een 'hartstochtelijke vriendschap' met Jezus voelt, zoals Philip Vermoortel de verhouding van Multatuli tot Jezus in zijn fraaie opstel gekenschetst heeft, is de vraag.³⁸ Soms lijkt het er wel even op dat zij zichzelf met Jezus identificeert: zei hij graag onbewimpeld de waarheid, zij ook. Wat zij in elk geval met Multatuli deelt, is de constatering dat er een onoverbrugbare kloof bestaat tussen dat wat Jezus verkondigd heeft en dat wat zijn zogenaamde volgelingen ervan gemaakt hebben, en maken.

Wie zij voor haar levensbeschouwelijke richting als leidlieden beschouwt, blijkt wel als zij ons een blik gunt in de studeerkamer van een van haar romanfiguren in *Vragensmoede* (1896), een van haar meest bekende romans. Een van de hoofdpersonen is een oprecht orthodox christen, weliswaar een overtuigd volgeling van de door haar verafschuwde Abraham Kuyper maar toch om zijn oprechtheid met grote sympathie door haar getekend. In diens boekenkast dringen zich, tussen allerlei monumenten van calvinistisch christendom - zoals Abraham Kuypers brochures *Ons Program* en *Antirevolutionair ook in het huisgezin*, Groens *Ongeloof en Revolutie*, Calvijns *Institutie*, en de 'Acten van Dordt' - op verraderlijke wijze andersoortige werken in: allereerst 'de "Ideeën" van Multatuli's gefolterd ongeloof'; voorts 'de twijfelende aanklachten tegen de onrechtvaardigheid des levens van Heine, het hopeloos pessimisme van een Schopenhauer, een Hartmann, Darwin's zoekende theorieën van het mensch-worden, en het Fransche ongeloof van de alles omverhalende encyclopaedisten, of, uit nieuweren tijd, van Taine en Renan'.³⁹ De schapen en bokken worden zorgvuldig door Lohman gescheiden. Met Calvijn, door Kuyper in een neo-calvinistische vorm zo op het schild geheven, had zij zeer weinig op. De Geneefse reformator is al even eerder door haar neergezet als een 'heel onvolkomen, heerszuchtig, liefdeloos mensch'. Multatuli's observatie zou haar uit het hart

gegrepen zijn waar deze, als een echte voltairiaan, over de protestantse hervormers opmerkt dat zij 'ware helden' zijn, 'vooral Calvyn die door 't verbranden van Servet toonde dat de oude manier van bewysvoering hem na aan 't hart lag.' (vw IV: 209)

De *Ideeën* gaan in Anna Lohmans opsomming voorop. En dat niet zonder reden, lijkt het. Als we Lohmans werk in een zin zouden willen typeren, dan kunnen we dat kenschetsen als een literaire uitwerking van tal van *Ideeën*. Laat ik er twee uitlichten. Allereerst Idee 179 waarin christenen aan de kaak worden gesteld die hun eigenbelang nauwlettend in het oog houden: '... gy die 't beste deel van uw ziel bewaart voor beurs, school, societeit of kabinet, en zondags lappendag houdt om uw "Heer" te onthalen op wat afval...'. (vw II: 394-395)

En, in de tweede plaats, heeft Anna's positie veel weg van Idee 195: 'Wat maakt gij van onze dochters, o zeden! Gy dwingt ze tot liegen en huichelen. Ze mogen niet weten wat zy weten, niet voelen wat ze voelen, niet begeren wat zy begeren, niet wezen wat ze zyn'. (vw II: 410) Vrijwel letterlijk treffen we deze constatering aan in haar befaamde brochure *De liefde in de vrouwenquestie* (1898), haar reactie op de even befaamde feministische roman *Hilda van Suylenburg* (1897) van Cecile Goekoop-De Jong van Beek en Donk.⁴⁰ De 'Achtste Geschiedenis van Gezag' zal haar zonder twijfel ook tot inspiratiebron hebben gediend. Bovendien had zij als een ware Thugatèr die geschiedenis in haar eigen leven ondervonden.⁴¹ Bij Multatuli hangt de 'vrouwenkwestie', interessant genoeg, ook samen met zijn bijbelkritiek. Hij had weinig op met wat de 'zogenaamd-heilige Schrift' over de positie van de vrouw zegt. Vrouwen, meende hij, werden nog slechter behandeld dan de bijbel voorschrijft. (Idee 181, vw II: 396) Het schrille contrast tussen het oorspronkelijk geschrift, het heilig boek, en wat de volgelingen ervan maken, speelde bij hem dus ook op dit terrein een rol.

Duidelijk is dat voor zowel Multatuli als Anna Lohman beide thema's - het op eigenbelang belust-zijn van egoïstische christenen, en de minne wijze waarop zij hun vrouwen behandelen - kenmerkend zijn voor een en hetzelfde verschijnsel: het huichelende fatsoenschristendom. 'Huichelarij met godsdienst is voor mij het ergste wat er bestaat', schrijft Anna, 'de huichelarij van het zich naar Christus *noemen* zonder het in het minst te *meenen*...'.⁴²

De 'pasteibakkers' van het modernisme

Uitingen van huichelarij troffen Multatuli en Anna Lohman aan in twee vormen van christendom die lijnrecht tegenover elkaar stonden: de protestantse orthodoxie en het protestantse modernisme. Hier wil ik alleen stilstaan bij beider kritiek op de laatstgenoemde stroming. Op tal van bladzijden stort Multatuli zijn gal uit over de aanhangers van deze vrijzinnige stroming die geloof en wetenschap willen verzoenen. In ons land behoorden bekende figuren als Allard Pierson en Conrad Busken Huet gedurende enkele jaren tot dit modernis-

me. Beide predikanten verlieten echter de kerk, omdat zij het gezien hun 'moderne' denkbeelden inconsequent achtten daar langer in te blijven.⁴³

Inconsequentie, halfslachtig gedoe, opportunisme: dat ergerde Multatuli mateloos in die moderne theologen die, anders dan Pierson, Busken Huet en nog tal van andere moderneren, wél in de kerk bleven. 'Halve- of kwart-atheïsten zijn zeker te beklagen. Maar kan men niet hetzelfde zeggen van halve- en kwart-gelovers? En, *hele* gelovers... zyn er niet. Ze schipperen en passen en meten, en transigeren....' (Idee 715, vW II: 684) Onder de moderneren zijn allerlei oneerlijke, infame 'pasteibakkers', producenten van lafhartige misbaksels, zulke lieden als de hervormde predikanten L.S.P. Meyboom, W. Muurling en J.C. Zaalberg, met hun 'armzalige pogingen om gezond verstand en ietwat gelovery door elkaar te knoeien'.⁴⁴

Het geloof in wonderen werd door de moderneren overboord geworpen als in strijd met de wetten der natuur. Zij werden zo verklaard dat het geen wonderen waren, of zoals Multatuli zei, 'Lees Meyboom over de wonderen, dan zult ge zien dat het geen wonderen zyn.' (vW II: 62) Meybooms *Leven van Jezus* gaf hem aanleiding om een 'proefje' te geven van 'Dr Meybooms moderne wonderverklaring': 'Het veranderen van water in wyn is zo moeilyk niet als 't schynt. Elke druif bevat immers zóveel delen water, die later in wyn overgaan. Het kunstje komt dus eenvoudig hierop neer, dat Jezus de wynwording ietwat versnelde. [...] En voor zulke wyshedens worden de Meybomen *betaald!*' (Idee 435, vW II: 636)⁴⁵.

Multatuli's grote irritatie over dat theologisch schipperen werd sterk gevoed door het feit dat zulke moderne theologen rustig hun traktement opstreken, al verkondigden zij vanaf de kansel zaken die in strijd waren met wat zij bij hun ambtsaanvaarding hadden beloofd. Dat je je liet betalen voor een boodschap die hij, Multatuli, zelf ook verkondigde maar dan zonder er een cent mee te verdienen - dat stak hem bijzonder. Iets wat wij gemakkelijk kunnen begrijpen van een man die altijd in financiële moeilijkheden verkeerde.

Datzelfde thema snijdt hij aan wanneer hij het centrale leerstuk van Jezus' opstanding bespreekt, door hem als een 'negatief leerstuk' gekwalificeerd. Het biedt hem bovendien volop de gelegenheid om, opnieuw, de draak te steken met de 'moderne' opvatting over wonderen. 'Zie, op den zoveelsten Maart of April is Jezus volstrekt niet opgestaan uit den dode. [...] Op zo'n dag doet gy uw arbeid [...], of ge gaat wandelen met uw vrouw of wat ge wilt.' Maar het komt niet bij u op om uw vrienden bij elkaar te roepen en hun te vertellen dat Jezus niet is opgestaan. 'Dit nu doen de moderneren wel, en hierin ligt het grote verschil. Evenals gy die opstanding *loochenend*, preeken zy over die opstanding, alsof ze er wél aan geloofden'. In een adem voegt hij er dan aan toe:

Niet hierom echter zyn ze te veroordelen. De smaak is vry. Maar... ze laten zich voor dat preken betalen - in geld, invloed en fatsoen - precies als de anderen die wél zonderlinge dingen te vertellen hebben. Is dit be-

hoorlyk? Sommigen zullen misschien hiertegen aanvoeren, dat 'n moderne z'n eerlykheid redden kan, door te preken over de negativiteit van 't wonder. Maar eilieve, zulke negatieve gedenkdagen zyn er driehonderd-vyf-en-zestig in 't jaar! Zolang de wereld staat, is er geen sekonde verlopen, waarin niet het een-of-ander wonder zich bezighield met achterwege-blyven. (Idee 938, vw vi: 117-118)

We vinden deze passage in Idee 938 waarin hij aan zijn Vlaamse vriend Julius de Geyter eerst heeft uitgelegd wat in Noord-Nederland een 'moderne dominee' is - Vlamingen zijn geluksvogels want zij weten niet wat dit woord betekent -:

Zo'n moderne dominee is iemand die, even goed als gy en ik, weet dat er nooit iemand ten hemel voer. Dat 'n God geen kinderen heeft, en dus geen 'Zoon'. Dat 'n dode niet opstaat. Dat water niet op commando in wyn verandert. (435). [...] En eindelyk: dat wonderen hoogstens zouden doen denken aan goochelary [...]

Dit alles weten de moderne priesters zo goed als wy. Evenals gy en ik minachten zy de sprookjes, der Katholieken niet alleen, maar ook van de orthodoxe protestanten [...]

Maar de 'modernen' - nog eens, zy die evenals gy en ik al die zotte vertellingen in een hoek wierpen - blyven over die vertellingen preken en bidden, precies alsof ze er wel aan geloofden. Kunt gy met uw nuchter Vlaamsch verstand hieruit wys worden? Ik hoop neen. (Idee 938, vw vi: 116-117)

Zijn 'schets van een moderne preek', die hij vervolgens aan De Geyter voorlegt, is in al z'n eenvoud van een even dodelijke doeltreffendheid: "Broeders in den Here! Daar Jezus niet is opgestaan [...] nodig ik u uit, niet te stelen. En laat ons nu tezamen zingen..." den zoveelsten psalm.' (Idee 938, vw vi: 118)

Moderne theologen boden critici meer dan voldoende aanknopingspunten voor zo'n satirische schets. Hadden bijvoorbeeld in 1866 niet drie moderne predikanten met elkaar afgesproken om op Paaszondag te verkondigen dat Jezus niet lichamelijk was opgestaan? En zij waren niet de eersten. Zoiets had J.C. Zaalberg al twee jaar eerder, in 1864, van een Haagse kansel verkondigd. Dat had geleid tot een geruchtmakende affaire in de hervormde Kerk, vooral omdat hij, ondanks felle protesten, door de synode als predikant werd gehandhaafd.⁴⁶

Het is in verband met diens infame 'baksel' dat Multatuli de bekende omschrijving van het modernisme geeft als een mengsel van 'geloof met steenkool'. (Idee 454, vw iii: 201) Overigens: het zou juister zijn om van 'steenkool met geloof' te spreken, want de modernen wensten in feite de natuurwetenschappen voorop te stellen, het geloof diende te volgen. Dat onzinnig vrijzinnig 'de geit en de kool willen sparen', dat was die zo innig verafschuwde 'zaalbergery'. Zaalberg, een man die, naar Multatuli snijdend opmerkte, er alles voor

over had om 'niet de waarheid te zeggen', vormde een speciaal object van zijn animositeit, wat misschien mede is geïnspireerd door het feit dat behalve Marie Anderson ook Mimi Hamminck Schepel bij de 'schipperende Zaalberg' op lidmatencatechisatie was geweest. (Idee 482, vv III: 231)

Overigens konden moderneren op hun beurt weinig waardering opbrengen voor Multatuli. In een van hun bladen, *De Protestant. Godsdienstig Weekblad in vrijzinnigen geest*, geredigeerd door kopstukken uit het modernisme als J. Herderschee, A.P.G. Jorissen, H.C. Lohr en J.H. Maronier, werd in 1884 een artikel opgenomen, kortweg getiteld 'Tegen Multatuli'. Vosmaer en J. Hobbel namen vervolgens de verdediging van Multatuli op zich.⁴⁷

Het moderne 'moddergeloof'

Multatuli's kritiek gold de eerste generatie moderneren, de bloeitijd van het modernisme. Anna Lohman schreef enkele decennia later, toen het modernisme een tweede fase was ingegaan, waarin enerzijds sprake was van teleurstelling over 'het bankroet der wetenschap', anderzijds van een radicalisering van het modernisme in vrijzinnige zin.

In haar kritiek op de moderneren, met hun 'moddergeloof', gaat Anna Lohman in Multatuli's voetspoor verder. In haar roman *Geloof* bijvoorbeeld tekent zij een debat tussen een hervormde predikant en zijn vrouw. Hij heeft zich tot het modernisme bekeerd, zij bezit een oppervlakkig maar wel eerlijk geloof. Al snel rijzen conflicten tussen beiden omdat zij merkt dat het geloof dat haar man in de kerk belijdt, niet door hem in zijn leven wordt beleefd. Dat de God waarover hij in theorie preekt, in de praktijk buiten zijn wezen omgaat. Hij is een kind van zijn eeuw: hij gelooft met de lippen, maar niet meer met het hart. De moderne wetenschap heeft hem tot een twijfelaar gemaakt aan de gereformeerde beginselen die hij, volgens de door hem afgelegde belofte, moet verkondigen van de kansel.

Zijn vrouw onderwerpt hem aan een spervuur van vragen die erop neer komen dat christenen, zij beiden inclus, meestal niet leven naar allerlei bijbelse geboden. Die geboden, luidt het antwoord, ach, dat is allemaal maar beeldspraak in de bijbel. 'Beeldspraak? herhaalde zij verwonderd. Maar waar blijf je dan met je "letterlijkheid"; met je "Woord van God". Als het ééne beeldspraak is, waarom dan het andere niet? Dan moet je aan alles gaan twijfelen'.

De moderne predikant legt haar geduldig uit dat er heel veel in de bijbel staat dat niet historisch is, ja, 'dat men een goed Christen kan zijn, en toch betwijfelen of Christus als persoon geleefd heeft'. Een interessante discussie volgt waarin het halfslachtige van de moderne theoloog nog eens overvloedig blijkt. Als zijn vrouw vervolgens opmerkt dat hij zijn gemeente die hem nog steeds voor orthodox houdt, moet inlichten over zijn moderne denkbeelden, beweert hij dat hij dat zijn streng-orthodoxe ouders niet kan aandoen. Zij voelt dat hem, in zijn halfheid, dit argument heel goed uitkomt: 'omdat hij, onder alle om-

standigheden, den moed gemist zou hebben openlijk te breken met zijn domineeschap, en daarmee met zijn positie en toekomst'.

Gelukkig wordt hij te Leiden tot hoogleraar theologie benoemd, dat biedt hem meer geestelijke vrijheid. Voor haar is het ook een uitkomst want zij had als domineesvrouw het gevoel dat zij samen 'bedriegers' waren, 'huichelaars die met de heilige waarheid transigeerden, uit winstbejag en lafhartigheid'. Gedreven door haar streven naar eerlijkheid, wil zij in deze situatie niet dat hun pasgeboren kind gedoopt wordt, haar man wel: je zou onze zoon toch niet als een heiden willen laten opgroeien? Waarom niet? vraagt zij, ik bèn een heiden, en jij ook. 'Want waarom ons naar Christus noemen, als Christus toch maar een gewoon mensch is geweest? Dan kunnen wij evengoed naar Mahomed of Buddha gedoopt worden. Die hebben óók heel mooie dingen geleerd'.⁴⁸

In contrast met deze oneerlijke vorm van geloof wordt in deze roman het eerlijke ongeloof toegejuicht, in de persoon van een man die zijn studie theologie voortijdig heeft afgebroken omdat hij niet langer kon geloven en die vervolgens arts is geworden. Nederig, eerlijk, opofferingsgezind: al die typisch christelijk geachte eigenschappen die bij zogenaamde christenen ontbreken, bezit deze ongelovige medicus in overvloed. Hij vertegenwoordigt een type dat we vaker bij haar ontmoeten: de oprechte ongelovige als de ware christen - ofwel als de ware mens. Daar is echter niet alles mee gezegd. Belangrijker dan het ongelovig-zijn is voor Anna Lohman de oprechtheid van iemands levensovertuiging. Waar zij meende dat die ontbrak, zoals bij de moderneren, verwekte dat bij haar, op dezelfde wijze als bij Multatuli, grote ergernis.

De cultus der waarheid

'Ik zal in dat schrijven trachten naar *waarheid*' (vw x: 578), kondigt Multatuli aan wanneer zijn *Ideeën* worden gelanceerd. Het is die allesbeheersende hang naar 'waarheid' die Multatuli en Anna de Savornin Lohman verbindt. Door beiden wordt de cultus der waarheid gevierd. Tegenover de leugen: eerlijkheid. Tegenover lafheid: moed. Tegenover hypocrisie: openheid. In die cultus staan zij niet alleen. Overal in het toenmalige literair-religieuze Europa openbaarde zich een streven naar 'eerlijkheid', 'oprechtheid', 'waarachtigheid'.

Dat streven voerde figuren als Multatuli en Anna Lohman tot scherpe kritiek op het christendom, zijn belijders, op christelijke politiek - en op godsdienst in het algemeen, overal waar zij meenden leugens te ontwaren. Beiden werden zij ervan beschuldigd 'afbrekers' te zijn, God onttroond te hebben. Die beschuldiging was hun een erbewijs: wanneer de leugen ontmaskerd was, kon de waarheid zegevieren.

Aan Anna Lohman valt te illustreren dat Multatuli's erfenis veelkleurig is. Naast de grote 'krater van waarheidsliefde' die hij was, waren er andere; figuren die - zij het ook van kleiner, soms veel kleiner, formaat - de moed bezaten om onafhankelijk hun weg naar de waarheid te zoeken. Als critica van gods-

dienst en maatschappij heeft Anna de Savornin Lohman een eeuw geleden zo'n rol als 'multatuliaans kratertje van waarheidsliefde' met verve vervuld.

Eindnoten:

- * Deze bijdrage is een uitgebreide versie van de lezing die op 5 maart 2005 te Amsterdam is gehouden.
1. Zij overleed in het Haagse ziekenhuis Bronovo waar twee dagen later, op 25 september 1930, Mimi Douwes Dekker-Hamminck Schepel zou overlijden. Voor de anonieme bijdrage, getiteld 'Een Multatuliaansche Figuur', zie de *Haagsche Post*, 27 september 1930, p. 361. Dit in memoriam werd ook grotendeels overgenomen in andere bladen zoals het *Utrechtsch Dagblad*, 27 september 1930.
  2. Atte Jongstra, *De multatulianen. 125 jaar Multatuli-verering en Multatuli-hulde*. Amsterdam 1985.
  3. Voor Catharina Anna Maria de Savornin Lohman, zie: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* 5, 1992, p. 238-241 en de daar vermelde literatuur (voor enkele aanvullingen en correcties, zie deel 9, 2003, p. 181-182). Zie voorts: Vilan van de Loo, *Indië ongekuisd. Liefde, lust en hartzeer in de Nederlands-Indische letteren*. Z.p. z.j, p. 138-141; Ernestine G.E. van der Wall, *Het oude en het nieuwe geloof. Discussies rond 1900*. Leiden 1999; Ernestine G.E. van der Wall, 'Lof der eerlijkheid. Anna de Savornin Lohman en de "vrouwenkwesie" (1898)', in: F.G.M. Broeyer en D.Th. Kuiper (red.), *Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme*. 2005 [ter perse]; Inge de Wilde, 'Tegen het feminisme uit "modezucht" - Anna de Savornin Lohman (1868-1930) - een eigenzinnige freule', in: *Spiegel Historiae* 40 (2005), p. 330-333. Haar *Herinneringen*, in 1909 verschenen te Amsterdam, vormen een belangrijke bron voor haar leven tot op dat tijdstip. Over Anna de Savornin Lohman wordt door mij een monografie voorbereid, waarin een bibliografie van en over haar wordt opgenomen.
  4. *De Hollandsche Lelie* (verder: DHL), 27, jg. 1913-14, p. 764.
  5. vv 1: 15.
  6. *Herinneringen*, Amsterdam z.j. [1909], p. 236.
  7. *Ibidem*, p. 237.
  8. *Ibidem*.
  9. Voor een lovende bespreking van Jonckbloets monografie, zie: *Boekenschouw* 6, 1912-1913, p. 232-234.
  10. Jongstra (noot 2), p. 117.
  11. *Boekenschouw*, 6, jg. 1912-1913, p. 104, 233. Men wijdde afzonderlijke artikelen aan haar in dit blad 'juist omdat de Freule zooveel gelezen en zoo verschillend en wijd uiteenlopend beoordeeld wordt', *ibidem*, p. 108-116.
  12. *Ibidem*, p. 26.
  13. Sinds 1901 woonde Anna Lohman, samen met haar 'zielsvriendin' Petronella Reijers en hun dienstbode Maria C.C. Gehner ('onze Marie') te Den Haag. In de daaropvolgende jaren woonden zij soms voor korte perioden elders, maar zij keerden altijd weer terug naar Den Haag. In 1915 kwam er een einde aan dit gemeenschappelijke huishouden toen Anna Lohman in het huwelijk trad met H.Th. Spoor; hij overleed in 1919.
  14. Zie F. Smit Kleine 'Anna Lohman (Jonkvrouwe Anna de Savornin Lohman). In: *Onze letterkundigen*, Amsterdam [1904].
  15. Zie: o.a. DHL, 24, jg. 1910-11, p. 32.
  16. Dit is althans de indruk die zij wekt in haar *Herinneringen*.
  17. Zie *Herinneringen*, p. 221-222; DHL, 27, jg. 1912-13, p. 690-691. Zie voorts: Gerard Termorshuizen, *Journalisten en heethoofden. Een geschiedenis van de Indisch-Nederlandse dagbladers 1744-1905*. Amsterdam/Leiden 2001, p. 165, 267, 270.
  18. *Tine. Brieven van Mevrouw E.H. Douwes Dekker-Van Wijnbergen aan Mejuffrouw Stephanie Etzerod, later Mevrouw Omboni*, uitgegeven door Dr. Julius Pée. 's-Gravenhage 1895. In welk tijdschrift Anna Lohman haar artikel oorspronkelijk heeft gepubliceerd is mij niet bekend; zelf meldt zij in 1910 dat het tijdschrift al lang ter ziele is. Voor de herdruk ervan, zie: DHL, 24, jg. 1910-11, p. 151-155.
  19. DHL, 24, jg. 1910-11, p. 78: in haar reactie op een brief van 'Wed.W' vermeldt Anna dat de broer van deze weduwe met haar vader in aanraking is geweest toen deze naar Suriname ging als

- gouverneur. 'Ik herinner mij dat dáárom zoo goed, omdat ik toen wat Uw broer over Multatuli heeft geschreven met veel belangstelling had gelezen'. De weduwe zelf heeft 'met vele mijner familieleden kennisgemaakt'; zie ook: DHL, 24, jg. 1910-11, p. 158. Wie de 'Wed.W' is, is onbekend.
21. DHL, 23, jg. 1909-10, p. 782-783, vraag van 'Marie'.
  22. De vraag rijst of Anna Lohman en Mimi Douwes Dekker elkaar ooit in Den Haag getroffen hebben.
  23. Over anonimiteit van recensenten kon zij zich zeer druk maken. Vgl. ook: Ideeën 997 en 998, vv VI: 255-263.
  24. DHL, 26, jg. 1912-13, p. 409-410. Het kastijden van collega-critici sprak Anna Lohman aan. In 1903 verscheen in *De Nederlandsche Spectator* een spotprent getiteld 'Jonkvrouwelijke Persmanieren', waarop Anna Lohman staat afgebeeld met een recensent over de knie, zie: Nop Maas, *De Nederlandsche Spectator. Schetsen uit het letterkundig leven van de tweede helft van de negentiende eeuw*. Utrecht/Antwerpen 1986, p. 361-363.
  25. W.H.W. de Kock, *Waarom de Max Havelaar geschreven werd*. Den Haag 1913. Het gaat hier om een bundel van diens artikelen geschreven voor *De Tijdspiegel*. Voor de brief van Edu Douwes Dekker aan de auteur, 7 november 1913, zie: Julius Pée, *Multatuli en de zijnen, naar onuitgegeven brieven*. Amsterdam 1937, p. 361-362.
  26. Voor Anna Lohmans bespreking, zie: DHL, 27, jg. 1913-14, p. 691-693. Haar recensie wordt gevolgd door een tamelijk uitvoerig 'Naschrift' van jhr. De Kock (p. 693-695). Zie vervolgens: DHL, ibidem, p. 714-716, voor een reactie van Anna Lohman op dit 'Naschrift'; en: DHL, ibidem, p. 746, voor een kort antwoord van De Kock.
  27. Ibidem, p. 716.
  28. Ibidem, p. 690-692.
  29. Ibidem, p. 764.
  30. Voor de brief van C.Th. van Deventer aan De Kock, zie: Pée (noot 25), p. 448-451.
  31. Theo Swart Abrahamsz, *Eduard Douwes Dekker (Multatuli). Eene ziektegeschiedenis*. Amsterdam 1888.
  32. G.J. Jonckbloet s.j., *Multatuli*, 1894.
  33. DHL, 24, jg. 1910-11, p. 186-187.
  34. Ibidem, p. 220-221.
  35. Voor de internationale context van de vrijdenkerij, zie o.a. het klassieke werk van J.M. Robertson, *A history of freethought in the nineteenth century*. 2, London 1929; voor een korte bespreking van Multatuli, zie aldaar p. 477-478. Over Multatuli en zijn houding t.a.v. godsdienst en geloof is her en der verspreid in de literatuur het een en ander te vinden. Hier vermeld ik slechts: J. Tielrooy, 'De triump van het vrije denken. Multatuli, Vosmaer, Busken Huet en Pierson'. In: dez., *Verkenningen in het land der literatuur*. Groningen/Djakarta 1954, p. 187-209; Gerard Brom, *Multatuli*, Utrecht/Antwerpen, 1958; A.L. Constandse, *Spinoza en Multatuli* (Geschriften van het Multatuli-Genootschap xv). 1977; Philip Vermoortel, *De schrijver Multatuli*. Leuven 1995; Siebe Thissen, *De spinozisten. Wijsgerige beweging in Nederland (1850-1907)*. Den Haag 2000; Dik van der Meulen, *Multatuli. Leven en werk van Eduard Douwes Dekker*. Nijmegen 2002; Jan G.A. ten Bokkel, *Gidsen en Genieën. De Dageraad en het vrije denken in Nederland 1855-1898*. Dieren 2003.
  36. O. Noordenbos, *Atheïsme in de negentiende eeuw. Een kritisch overzicht*. Rotterdam 1931 (herdr. Nijmegen 1976), p. 62 en *passim*. Voor Noordenbos, zie: J. Trapman, 'Oene Noordenbos, theoloog en vrijdenker'. In: dez., *Het land van Erasmus*. Amsterdam 1999, p. 103-121.
  37. Cf. Peter Gay, *Schnitzler's century. The making of middle-class culture 1815-1914*. New York/London 2002, p. 159: 'The Enlightenment was alive and well in Victorian times'. Zie voorts: Ernestine van der Wall, 'De negentiende eeuw: eeuw van Verlichting? Brochures als bronnen van kennis'. In: P.G. Hoftijzer e.a. (red.), *Bronnen van kennis*. Leiden 2005 [ter perse].
  38. Philip Vermoortel, 'Multatuli en Jezus. Aspecten van een hartstochtelijke vriendschap'. In: *Over Multatuli*, 13, 1984, p. 10-40.
  39. *Vragensmoede*, p. 91.
  40. Op Anna Lohmans brochure werd o.m. gereageerd door Holda = ps. van A.F.J (Jeanne) Clant van der Myll-Piepers, die in 1874, samen met Vosmaer, Multatuli had bezocht te Wiesbaden. Holda zei Anna Lohman persoonlijk te kennen. Voor *De liefde in de vrouwenquestie* en reacties daarop, zie: Van der Wall, 'Lof der eerlijkheid. Anna de Savornin Lohman en de "vrouwenkwestie" (1898)'.
 41. vv II: 39-42. Zie ook: Annemarie Kets, 'Multatuli en de positie van de vrouw'. In: *Over Multatuli*, jg. 25, nr. 50, 2003, p. 26-29.
  42. *Herinneringen*, p. 29.
  43. Over Multatuli's relatie met Conrad Busken Huet, 'de gewezen theologant', een van 'de gewezen dominees die overgingen in de schryvery' (*Over Specialiteiten*, hfdst. MXIII; vv V: 625, 626, 650-651), zie: Van der Meulen, *Multatuli* (noot 35). Dat verscheidene moderne theologen aarzelden om de Kerk te verlaten omdat zij dan hun bron van inkomsten kwijt zouden zijn, is bekend. Voor het modernisme, zie o.a. J. Herderschee, *De modern-godsdienstige richting in Nederland*. Amsterdam 1904; A.M. Brouwer, *De moderne richting. Eene historisch-dogmatische*

- studie. Nijmegen 1912; K.H. Roessingh, *De moderne theologie in Nederland. Hare voorbereiding en eerste periode*. Groningen 1914; dez., *Het modernisme in Nederland*. Haarlem 1922.
44. Zie m.n. Ideeën 451, 453-456, over moderne theologen als pasteibakkers, en i.h.b. over J.C. Zaalberg (vw III:74-148, 185-223).
  45. Over Meyboom als redacteur van *De Evangeliespiegel*, zie Idee 271, vw II: 465. Overigens: ook wanneer Multatuli tegen een meer orthodox theoloog als de Utrechtse hoogleraar Doedes uitvalt, die hij verwijt wèl tegen Büchner te schrijven maar niet tegen hem, speelt dit financiële argument een rol: 'Waarom "bespreekt" - en verslaat! - de hooggeleerde Doedes mij niet. Dit zoud-i aan z'n God - en vooral aan z'n traktement! - verschuldigd wezen, dunkt me', Idee 887, noot (vw IV: 709). Vgl. Idee 963 (vw VI: 161): 'Ik tastte de Natie aan, in wat haar 't dierbaarst is. In haar goddienerij: 'n broodwinning. In haar zeden: 'n broodwinning [...]. In haar huichelarij... nu ja, dit sluit al de vorige broodwinningen in zich'.
  46. Dat had onder meer tot gevolg dat Groen van Prinsterer in het najaar van 1864 een eigen, anti-moderne, kerkelijke organisatie binnen de Nederlands Hervormde Kerk oprichtte (de Confessionele Vereniging).
  47. C. Vosmaer, *De Nederlandsche Spectator* 1884, p. 423; vw xxIII: 266 en Hobbel, *De Dageraad*, 1, 1884, 37; vw xxIII: 223-228.
  48. *Geloof*. Amsterdam 1899, p. 59-78. Deze roman is bestreden door R.A. Swanborn Gzn., van wiens hand eerder de brochure was verschenen *Friedrich Nietzsche. Germanje's Multatuli: proeve van beschouwing*. Rotterdam 1894.

'Er bestaat geen literatuur voor het vermaak in Nederland, alleen maar pedagogengezwatel'

Marita Mathijssen in gesprek met Multatuli

Op 5 en 6 november 2004 voerde ik een openbaar gesprek met Multatuli. Aanleiding was de dreigende stopzetting van de subsidie van de gemeente Amsterdam voor het Multatuli Museum. Het eerste gesprek vond plaats in Rotterdam op de Dag van het Literatuuronderwijs, het tweede in Amsterdam bij de najaarsvergadering van het Multatuli Genootschap.

Ik zit aan tafel te wachten tot Multatuli binnenkomt, met een sjaal om zijn hals. Hij loopt snel, al zijn bewegingen zijn die van iemand met een heftig gemoedsleven. Zijn grijzende snor, zijn wijkend haar en de wallen onder zijn ogen maken hem ouder dan hij in werkelijkheid is. Multatuli stapt kordaat op me af, geeft me een hand, hij doet zijn sjaal af. Hij is fel en nerveus, zit op de punt van de stoel, in zijn antwoorden hoor je hem soms astmatisch naar adem hijgen. Hij fixeert met welgevallen mijn boezem en kijkt enigszins bevreemd naar mijn broek. Het hele gesprek is hij charmant. Zodra ik enige zwakheid of aarzelings toon veert hij op, als het ware mij te hulp schietend.

Meneer Douwes Dekker, ik ben buitengewoon blij dat u op ons verzoek bent ingegaan om voor ons te komen spreken. U neemt een bijzondere plaats in in de historische literatuur van Nederland, als enige schrijver die nog steeds door iedereen gekend wordt, en nog steeds wordt u vaak geciteerd. Weet u dat u twee jaar geleden uitgeroepen bent tot de belangrijkste schrijver van Nederland uit verleden en heden?

Dat komt gelukkig uit. Ikzelf houd mij ook voor een der beste schrijvers die ooit bestaan hebben, ja voor de beste misschien. Denk niet dat ik dit schertsend zeg. En het is ook geen hoogmoed die ik ironisch voorstel. Ik bedoel niet anders dan wat ik zeg: ik houd mezelf voor een der beste schrijvers, ja misschien voor de beste onder allen van wie u ooit werk onder ogen hebt gehad. Juist omdat ik geen schrijver ben, schrijf ik zo goed. Wie het minst schrijver is, schrijft het best en als ik zo hoog opgeef van mijn schrijverij komt het er eigenlijk op neer dat ik toegeef geen schrijver te zijn.

Dat zullen weinig mensen met u eens zijn.

Iedereen hier kan zien dat ik geen schrijver ben. Een schrijver legt zich toe op behagen. Een schrijver is koket. Een schrijver is een hoer. Ik leg me toe op het

overbrengen van wat er omgaat in mijn gemoed, zonder te denken aan schrijverij. Ik leg mij toe op juistheid van uitdrukking, en hoewel ik erken die juistheid nooit voldoende te bereiken, geloof ik toch te kunnen zeggen dat wie mij leest, zich moet toeleggen op juist lezen. Ik kweek goede lezers. Daarom kan ik zeggen de beste schrijver te zijn, juist omdat ik niet de bedoeling heb schrijver te zijn.

Maar u leeft toch van de schrijverij? Hoe kunt u dan zeggen geen schrijver te zijn?

Ik heb pas tien jaar na het schrijven van *Max Havelaar* ingezien dat er voor mij geen weg meer terug was in de ambtenarij. Aangezien ik niet zoveel talent heb voor het beroep van vuilnisophaler of horlogemaker, heb ik ervoor gekozen mij toe te leggen op het schrijven van boeken. Ik doe het niet graag, ik doe het zelfs met weerzin, maar het is noodzakelijk, want ik mag mij en mijn gezin niet laten verhongeren. Mijn geschrijf heeft geldwaarde gekregen, en dat hindert mij geweldig, ofschoon ik er gebruik van moet maken. En wat is de oorzaak dat mijn geschrijf verkoopbaar is? Dat komt omdat ik heb geschreven zonder aan de verkoopcijfers te denken. Nu ik gedwongen ben ervan te leven, weet ik dat ik het vak het best kan uitoefenen door dezelfde weg te volgen die ik eerder gegaan ben. Ik ga door alsof ik nog altijd geen schrijver ben.

U wilt wél gelezen worden.

Ja zeker, dat heb ik ook geschreven in *Max Havelaar*. En ik werd gelezen. Mijn geschrijf maakte opgang. Het weerstond alle pogingen die gedaan worden om mij te smoren, en mij te belasteren, mij verdacht te maken of dood te zwijgen. Ik wil gelezen worden, juist door de mensen die mij tegenwerken. Door staatslieden die ik wijs op de tekenen des tijds, door schrijvers die bij mij letterkundige waarheid leren, door economen die menen dat geldwinning vrij van moraal is, door dominees die zeggen dat ik tegen God opsta - terwijl ik slechts het godje aantast dat zij maken naar hun beeld. Ik wil ook gelezen worden door de duizenden Droogstoppels die Nederland rijk is en die mij proberen af te slaan als een lastige vlieg. Pas als ik dit doel bereikt heb zal ik tevreden zijn. Want het is er mij niet om te doen goed te schrijven. Ik wil zo schrijven dat ik gehoord word.

Wilt u ook gehoord worden door leerlingen van middelbare scholen?

Wat kinderen op school leren, is uit de aard der zaak schools, en dat laat een slechte herinnering na. Wie wil dat kinderen een hekel aan een schrijver krijgen, moet zo'n kerel in de literatuurles opdringen aan een leerling. Scholen werken heel nadelig op onze vatbaarheid om te genieten en om goede denk-

beelden in ons op te nemen. Men leert geen lezen op school. De school is niets anders dan een voortdurende studie in verkeerd lezen.

Wacht even, u meent dus dat de leerlingen geen Max Havelaar moeten lezen omdat ze dat boek toch verkeerd lezen?

Nee, u schuift mij platitudes in de mond. Natuurlijk moeten de leerlingen dit boek lezen, zoals de Droogstoppels en Wawelaars dit boek ook moeten lezen. Maar wat denkt u dat er gebeurt wanneer een klas vol kinderen dit boek leest? Wat maakt Meester Pennewip ervan? Hij zal zeggen dat de prosodie niet klopt en dat er geen 36 buffels door het districtshoofd van Parang-Koedjang waren gestolen, maar 35. En hij zal de hoofdpersonen classificeren. De Pennewips beschouwen de classificatie als de enige manier om te komen tot een heldere blik in de einddoelen van de schepping. Hij zou Droogstoppel, Wawelaar en Havelaar in de piramide van de samenleving ondergebracht hebben. Dominee Wawelaar zou helemaal bovenaan de menssoort staan, direct onder God en de engelen, maar op dezelfde hoogte als schoolopzieners, koningen, en burgemeesters. Droogstoppel zou als handelaar daar direct onder komen. Die schooier Havelaar zou helemaal onderaan het mensenrijk staan, net boven de mosselen en de slakken.

Zou Meester Pennewip geen aandacht besteden aan de literaire technieken van uw boek?

Literaire technieken? U bedoelt de prosodie?

Ja, ik bedoel hoe het boek gestructureerd is, bij wie het point of view ligt [Douwes Dekker kijkt me vragend aan], ik bedoel, wie de vertellers zijn, wie het woord voert, wat voor genres u gebruikt...

O zeker. Pennewip zou de structuur analyseren en gewichtige lijsten maken van de vertellers in mijn boek. En hij zou zeggen dat het boek bont is, dat er geen geleidelijkheid in zit, maar jacht op effect, en dat de stijl slecht is. Hij zou de schrijver een onbedreven beginner zonder methode hebben genoemd. En soms zou hij zich misschien wel afvragen: hoe komt die Multatuli eraan, heremenseschristenzieligehemelsegoeiegenadigedeugd van mijn leven! Maar wat begrijpen dertig apenkoppen in een klas van wat ik geschreven heb, als ze weten dat er drie vertellers zijn in het boek, of eigenlijk vier, of eigenlijk geen, want *ik* schrijf het allemaal.

Analyse is niet nodig om door te dringen in een boek?

Nee, om analyse gaat het niet. De lezer moet de denkbeelden van het boek tot zich door laten dringen. Lezen is een middel om gedachten van anderen in zich

op te nemen, die te verwerken en te beoordelen en daardoor te komen tot het vormen van eigen denkbeelden. Maar dat leren de meesten niet op school.

Een opvatting van de leraren van tegenwoordig is, dat literatuur vooral op beleving aankomt. Het gaat niet om de denkbeelden van de schrijver, maar om wat de leerlingen zelf kunnen met een boek en wat ze er zelf bij ervaren hebben.

Ja ja, 'het lezen is een schone zaak / en schenkt de mensheid veel vermaak.' Denkt u dat ik wil weten wat Marietje ervaren heeft toen zij las dat er in naam van de koning dertig miljoen Indiërs worden mishandeld en uitgezogen? Ik wil dat Marietje haar lei neerlegt, haar schort afdoet en de straat opgaat en tegen iedereen zegt: dit boek moet je lezen, want zolang de regering van Nederland toestaat dat dit gebeurt ga ik niet naar school. En bij de Marietjes moeten zich de andere lezers voegen, die samen naar Den Haag gaan en uit naam van de hele Nederlandse bevolking eisen dat er een einde komt aan de Nederlandse uitbuiting.

Dat bedoelen die leraren ook: ze willen weten of het boek je iets gedaan heeft, welke leeservaring je erbij had. Marietje heeft dus een hele sterke leeservaring gehad en die beschrijft ze dan in haar leesdossier, en dat geeft ze aan de leraar.

Ho ho, we hebben Marietje net twee benen gegeven en haar naar Den Haag gestuurd. Die schrijft geen leesdossier meer. Sterker nog: Marietje kan niet eens bestaan, want de meisjes krijgen geen opvoeding die haar tot onafhankelijke wezens maakt die zelf kunnen denken en beslissen naar aanleiding van een leeservaring.

Maar meneer Douwes Dekker, u beledigt mij. Ik heb toch echt wel het idee dat ik als vrouw een onafhankelijk wezen ben dat zelf kan denken.

[charmerend] Ik heb het niet over een enkele uitzondering, maar over het algemene patroon in de opvoeding. Die staat bij de meisjes geheel en alleen in het teken van de zeden. Vertel me eens: hoe bent u opgevoed? Hebben ze u soms niet voortdurend voorgehouden dat u een braaf meisje moest zijn? Mocht u toen u klein was uw rokken optillen als u hard wilde rennen of mocht u in bomen klimmen of vechten met buurjongens?

Nee, dat mochten we niet, dat was iets voor jongens.

Precies. 'Dat doet geen meisje. Dat zegt geen meisje. Dat vraagt geen meisje. Zo spreekt geen meisje.' Dat is onze meisjesopvoeding. Dat komt van de zoge-

naamde zeden. Die bederven onze dochters. Ze dwingen ze tot liegen en huichelen. Ze mogen niet weten wat zij weten, niet voelen wat ze voelen, niet begeren wat zij begeren, niet zijn wat ze zijn. En als dan zo'n arm ingebakerd kind haar lieve bloeitijd heeft doorgebracht met snoeien en knotten van lust, geest en gemoed, en behoorlijk verdraaid en verkreukt is, dan heeft ze kans dat de een of andere lummel haar het loon voor zoveel braafheid komt aanbieden, door haar aan te stellen als opzichtster over zijn linnenkast, en als broedmachine voor zijn nageslacht. Het is wel de moeite waard om als vrouw geboren te worden!

Zo zijn de vrouwen tegenwoordig niet meer. Die kunnen gewoon naar de middelbare school en de universiteit en die werken tegenwoordig op alle gebieden die vroeger alleen voor mannen waren. Ze werken als dokter, als hoogleraar, zelfs als predikant.

Ha dat is mooi, een vrouwelijke Wawelaar, laat die maar eens prediken over de voortplanting. Of een vrouwelijke hoogleraar... die zou ik wel eens willen horen uitleggen aan de studenten wat voor een infame en ongemanierde dichter Bilderdijk was.

Hoezo? Is Bilderdijk dan niet een van de belangrijkste dichters van de negentiende eeuw?

Bilderdijk, lieve mevrouw Mathijsen, was een kwakzalver, en des te verachtelijker naarmate hij harder schreeuwde. Ik neem hem niet kwalijk dat hij een slechte dichter was, maar dat hij de dichtkunst prostitueerde door zich naar de smaak van het publiek te richten, dat staat me tegen. Zijn taal is slecht, de versificatie is slecht, de ontknoping is slecht, en de strekking is walgelijk. Hij bederft het volk nu al tachtig jaar met zijn ongezonde literatuur. Hij loopt aan het handje van de godsdienst en bedriegt de mensen met zijn slaafse onderdanigheid aan God.

Is dat bedrog? Bilderdijk was toch oprecht in zijn geloof?

Gelooft u dat zelf? Een man die erotische gedichten schreef en zich eerst in dienst van de Franse en daarna in dienst van de Hollandse koning stelde, zou die een eerlijke Christen zijn? U zegt onafhankelijk te kunnen denken, doe dat dan ook.

Maar de literatuur en de godsdienst... [Multatuli onderbreekt me]

De literatuur heeft voortdurend het gezond verstand verkracht, doordat ze klinkklare onmogelijkheden als waarheid opdiende aan het volk. Ze liep aan de

leiband van het geloof. Het volk raakte daardoor gewend aan leugens. Het natuurlijk gevoel werd gedoofd en daarvoor in de plaats kwam een spokerige godsvrees. Uit angst voor hel en verdoemenis hielden de mensen zich aan de regels van de priesters en dominees, en de literatoren heulden met ze mee. Geloof verlamt de wilskracht, dringt aan op berusting, ontmant karakters, en allemaal omdat het bovenaardse hulp als beloning in het vooruitzicht stelt. Geloof is een pest. Sedert eeuwen is daardoor het verstand in slaap gewiegd. De gewoonte om aan te nemen wat de dominee zegt, maakt de mensen lui van geest. En de Nederlandse dichters hebben die rol van de dominees afgekeken.

Weet u wel dat u nu heel romantisch spreekt? In de romantiek krijgt de dichter namelijk de rol van een soort priester. Hij wordt dan gezien als een genie dat de mensheid de weg naar de waarheid wijst.

O ik weet dat vrouwen erg van romantiek houden, en dwepen met dichters die zich als genieën voordoen. Maar niet iedereen die een vers kan uitblaten is een genie. Ik ben ook geen genie, maar ik ben tenminste oprecht, en dat is het enige wat in de literatuur telt. Althans voor mezelf, want populair ben ik er niet mee geworden.

Nou ja, u moet nog even geduld hebben, denk ik.

Denkt u dat? De enige schrijver die er ooit in slaagde echt populair te worden en te blijven in Nederland is de laffe, vuile vader Cats, die nota bene zes geslachten lang voor een dichter is aangezien. Maar de platste ulevellendichter weet nog meer van poëzie dan vader Cats die zijn verzen gebruikte om het volk te belemmeren na te denken. Er leidt een brede weg van vader Cats naar onze hedendaagse kindergedichtjes, preken en geschiedenisboekjes met al dat gewauwel over de Nederlandse natie die zo godsdienstig en vaderlandslievend zou zijn.

We hebben toch ook romanschrijvers die gewone literatuur schrijven voor het vermaak, waarbij het niet zozeer om de les of de moraal gaat?

Welke romanschrijvers bedoelt u? Toch niet de ach- en wee-schrijvers uit de romantiek, met hun mismaakt sentiment? Rhijnvis Feith? Of al die schrijvers van romannetjes over het conflict tussen verstand en hart?

Ja zeker, ik denk aan de boeken van de dames Wolff en Deken bijvoorbeeld.

Luistert u eens. Waar gaat het in de hele romanliteratuur van de laatste honderd jaar over? Het gaat er steeds maar om dat er een juffrouw is die verliefd is geworden op een schurk die haar deugdzaamheid belaagt. En het enige belang-

rijke is dan of die juffrouw wel of niet, anatomisch gezien, juffrouw is gebleven. Nu, wat denkt u, zou die juffrouw daar zelf mee inzitten als die schurk nu eenmaal duizendmaal spannender is dan de brave pokdalige buurjongen die haar ouders en de dominee bestemd hebben voor haar nederige toekomst? Al die romanschrijvers hebben de literatuur tot een voorwerp van vroedkunde gemaakt door dat zelfbevlekkend gegoochel met de deugdzaamheid. Er bestaat geen literatuur voor het vermaak in Nederland, alleen maar pedagogengezwatel. Kent u markies De Sade? Die beschreef *hoe* iets gebeurde - deugdzame schrijvers schrijven hoe iets *niet* gebeurt. En dat geldt niet alleen voor de Nederlandse literatuur. Of het nou om *Sara Burgerhart* of *Werther* van Goethe gaat, het is allemaal teedelendeugd.

Maar u zou Markies de Sade toch niet in de schoolbanken willen laten lezen?

Elke leeftijd heeft zijn eigen eisen. Kinderen zijn niet rijp voor alles. Geduldig die rijpheid afwachten, dat is de zaak, en je moet niet proberen een De Sade te snoeien naar de maat van een kind. Je geeft een jongen die nog niet rijp is voor de bijslaap toch ook geen dwergvrouwtje om vast te oefenen? Maar die schoolmeesters spreken wel al over seksuele deugdzaamheid nog voor die kinderen weten wat seksualiteit is. Hun zedelijkheid op dat gebied wordt al verformfaaid, nog voor ze weten waar het eigenlijk over gaat.

U heeft het er nu over dat kinderen te vroeg met de seksuele moraal geconfronteerd worden, maar zou dat ook niet voor andere zaken gelden? Gaat veel van de literatuur niet boven hun vermogens? Moet er wel gelezen worden op de middelbare scholen? U zegt dat de school niets bijdraagt aan goed lezen.

U geeft zelf onderwijs, lieve mevrouw Marita. Hoe doet u dat? Leest u met uw studenten mijn boeken?

Ja, zeker. Ik denk zelf dat je een boek uit het verleden pas goed kunt lezen als je de schrijver laat meespreken in het boek en als je laat zien waar het boek uit voortgekomen is. Literatuur is, denk ik, een soort omzetting van algemene maatschappelijke conflicten.

Nu spreekt u naar mijn hart. Er is geen literatuur die losgemaakt kan worden van haar oorsprong. Wanneer de scholen daarover onderwijzen, zetten ze de leerlingen tot denken aan. Een groot gedeelte van de tijd die men aan lezen besteedt, moet ingezet worden voor denken over wat men gelezen heeft. Maar dient het lezen van de jongeling bij ons daartoe? Verstaat hij wat hij leest? Blijkt uit de ontwikkeling van zijn denkbeelden, dat het lezen werkelijk vruchten draagt? Ik geloof het niet.

Waar ligt dat dan aan?

Op de scholen worden bij voorkeur dingen onderwezen die de taak van de onderwijzers beperken tot het overhoren der lessen of het goedkeuren van die leesdossiers waar u het over heeft. Ik ben voorzitter van een onderwijscommissie geweest. Toen heb ik examens geschiedenis afgenomen. De onderwijzer had me een boekje gegeven dat ik als leidraad bij het overhoren moest nemen. De kinderen wisten alles precies. Ik was blij dat ik alleen maar hoefde te vragen, want ik wist de antwoorden niet. Ze wisten het geboortjaar van Willem van Oranje alsof ze zelf in de kraamkamer waren geweest. Ik vroeg: 'Zeg eens mannetje, wanneer stierf Vondel?' '... 5 februari 1679 meneer.' 'Juist. Wie was Vondel?' Stilte. Ik vroeg het in de klas: 'kan iemand het mij zeggen?' Stilte. Eindelijk zei een broekje: 'Vondel was bekend om zijn kousen meneer.' Die jongens waren dus al helemaal ontwend om te denken. Terwijl de mens van nature een denker is. Net zo min als je een zwemschool voor jonge eenden hoeft op te zetten, hoef je de mensen te leren denken. Je moet ze het alleen niet afleren.

Mag ik ten slotte nog een persoonlijke vraag stellen. U weet dat er in Amsterdam een Multatuli Museum is. Nu moet dat binnenkort misschien sluiten, omdat de overheid besloten heeft de subsidie stop te zetten. Wat vindt u daarvan?

Wel, daar sta ik van te kijken, een Multatuli Museum. Het enige dat ik ervan kan zeggen, is dat de overheid wél consequent is. Toen ik nog leefde hebben de ministers geprobeerd me te smoren tassen de drukproeven van mijn oprechte aanklacht tegen het gouvernement, nu proberen die producten van vuile geldzucht dus opnieuw me achteraf nog te vermoorden. Ik zal het niet erg vinden als *mijn* museum gesloten wordt, want zoals ik zei, ik ben geen schrijver die om zichzelf de belangstelling zoekt. Maar wat open moet blijven en zál blijven, is het museum dat in mijn naam herinnert aan de slavernij en de uitzuigerij van Indië, van Suriname en alle overzeese gebiedsdelen van Nederland, en dat vele malen machtiger zal zijn dan het armzalig geboortehuis van mij in de Korsjespoortsteeg.

Dat is mooi gezegd. Hartelijk dank voor dit gesprek, meneer Multatuli.

Jaap Grave

Afgronden en grensoverschrijdingen. Enkele opmerkingen over het sublieme in Multatuli's werk

1.

Het elfde hoofdstuk van *Max Havelaar* is door de vele verwijzingen naar kunst en literatuur een van de fascinerendste en raadselachtigste van de roman. Nog niet zo lang geleden is er aandacht aan besteed: Jerzy Koch wees op de intertekstualiteit in dit hoofdstuk (Koch 1998: 40-59), en recentelijk beschreef Ira Wilhelm in haar opstel 'Watervalfobie - Max Havelaars watervalfobie oftewel: waarom de vrouwen van Arles hun neus niet mogen snuiten' dat Multatuli daarin 'grondig en bedreven korte metten [maakt] met een [...] hoofdstuk uit de geschiedenis van de esthetiek, namelijk dat over de watervallen in de literatuur [...]'. Haar conclusie luidt dat Multatuli 'genoeg heeft van dit soort esthetisch genormeerde natuurervaring. Hij [...] breekt Prometheus-zelfverzekerd met de traditie van de esthetische stereotypen.' (Wilhelm 2003: 83, 84, 87) Dat 'hoofdstuk uit de geschiedenis van de esthetiek', waartoe de waterval behoort, kan 'Het verhevene' of 'Het sublieme' worden genoemd. Immanuel Kant noemt in de reeks sublieme natuurverschijnselen onder andere 'koene, overhangende, als het ware dreigende, rotsen, zich in de hemel opeenstapelende donderwolken die met bliksemschichten en geraas oprukken; vulkanen met hun alles verwoestende geweld; orkanen die een spoor van vernieling achterlaten; de oneindige oceaan die in woede is ontstoken; een hoge waterval van een enorme rivier [...]'. (Kant 1992: 185)¹ In het eerste deel van dit artikel zal ik ingaan op enkele andere facetten van het sublieme in Multatuli's poëtische teksten, en daarna kijken naar de samenhang tussen Fancy en het sublieme. Voor ik daartoe overga, eerst nog enkele woorden over het sublieme in het algemeen, een van de populairste thema's in de literatuurwetenschap, de filosofie en kunstgeschiedenis van de afgelopen decennia.

2.

Een belangrijke discussie in de tweede helft van de achttiende eeuw betreft de inhoud van begrippen als schoonheid en het sublieme.² Die discussie gaat over de aanvulling van het sublieme op de esthetiek en analyse van het schone. Als kenmerken van het schone gebruikte men begrippen als ordening, harmonie en overzichtelijkheid. De verbeeldingskracht en het verstand komen in het schone overeen en deze 'harmonie leidt tot de sensatie van plezier', een vorm

van intellectueel genot. Bij het aanschouwen van het schone blijft het individu in rustige contemplatie.

In het sublieme wordt het individu daarentegen sterk beroerd. Het begrip gaat terug op Longinus' publicatie *Het sublieme* (eerste eeuw n.C.) dat door de eeuwen heen werd vertaald en gerecipieerd. Daarin gaat het om het sublieme als retorisch fenomeen. Edmund Burke wees in zijn *A Philosophical Enquiry into the Origin of Our Ideas of the Sublime and the Beautiful* (1757) op ontbrekende elementen in de esthetische opvattingen. Kant vatte vervolgens in zijn *Kritik der Urteilskraft* (1790) de voorafgaande theoretische beschouwingen samen en verbond het sublieme met de metafysica. De begrippen waarmee de ervaring van het schone werd gekarakteriseerd bleken tekort te schieten om alle esthetische verschijnselen te beschrijven. Voor elementen die buiten het kader van de normatieve kunsttheorie van het classicisme vielen (het ongeregelde en mateloze, het fantastische, onbekende en gevaarlijke), gebruikt Burke het begrip 'sublime': een plotselinge, kortstondige esthetische ervaring die ontstaat door de confrontatie met iets overweldigends of mysterieus en die met een sterke zintuiglijke ervaring gepaard gaat. Het subject raakt bij de momentane ervaring van het onrepresenteerbare (het onzegbare of onuitsprekelijke) in verwarring of angst: het ervaart een gevoel van ontgrenzing en twijfelt aan de werkelijkheid. 'De verbeeldingskracht', schrijft Von der Thüsen, 'kan deze indrukken [de belevenis van de natuur als "buitenproportioneel groot of buitenproportioneel machtig"] niet verwerken'. (Von der Thüsen 1997: 19) Er ontstaat een kloof tussen subject en object, rede en verbeelding. Kant vergelijkt het gevoel dat de verbeelding over de grens van haar opnamevermogen wordt geduwd met een val in een afgrond. Die gevoelens verlossen het individu van de banden van de burgerlijke ordening, zodat het sublieme - anders dan bij de esthetische ervaring van schoonheid die verenigt - het individu isoleert. Het sublieme heft de grenzen van de eindigheid op, het 'ik' vat deze opheffing als bevrijding en verheffing op en ontdekt in zichzelf een gevoel voor het oneindige. De tweede fase van het sublieme bestaat er volgens Kant uit dat de rede ingrijpt en de natuurverschijnselen via de ideeën onschadelijk worden gemaakt. In de sublieme ervaring blijkt dat de mens twee zijden heeft: hij is met rede begaafd en onderworpen aan de natuur. Het moment van distantie en analyse zijn centrale aspecten: de bevrijding van de afhankelijkheid van de natuur versterkt het zelfbesef van het autonome subject. In tegenstelling tot de esthetische dimensie die naar het schone en goede verwijst, maakt de ethische dimensie deel uit van de sublieme ervaring. Het is belangrijk erop te wijzen dat bovenstaande opvattingen beschrijvingen van esthetische ervaringen zijn en niet de natuur op zich verheven is. Kunst kan een soortgelijke ervaring teweegbrengen: 'In het beleven van het sublieme kunstwerk', betoogt Pochat, 'maakt hij [de lezer of beschouwer] deel uit van de vrijheid die het genie door zijn vormgeving en keuze van een onderwerp tot uitdrukking heeft gebracht.'³ (Pochat 1986: 420)

De vraag of Multatuli de theorieën over het sublieme van Longinus, Burke

en Kant heeft gelezen, kan niet worden beantwoord. De eerste twee namen ontbreken in het register van het *Volledig Werk* en over Kant heeft hij zich alleen laatdunkend uitgelaten. Een antwoord op die vraag is ook niet belangrijk want gezien de discussies over het begrip in de achttiende en eerste helft van de negentiende eeuw en de omzetting ervan in literaire werken en schilderkunst is het onwaarschijnlijk dat Multatuli er geen notie van heeft genomen. Een voorbeeld van de ruime verspreiding blijkt uit de Gothic novel waarin een huiveringwekkende setting (o.a. woeste gebergtes, ruïnes) en het irrationele belangrijke motieven zijn. Multatuli kende het werk van Matthew Gregory Lewis, Ann Radcliffe en Horace Walpole en besepte dat zij bewust een beroep op het gevoel van de lezer deden: 'De romans van Ann Radcliffe en dergelijke speculatiën op gevoelskitteling [...]'. (VW II: 444) Dat hij de strekking van het sublieme kende, de structurele elementen, die ook halverwege de negentiende eeuw alom aanwezig waren in schilderkunst en literatuur, en ze in zijn werk opnam, zal ik in deze bijdrage duidelijk maken.

3.

Behalve de waterval zijn er ook andere elementen in Multatuli's werk te vinden die traditioneel tot het sublieme worden gerekend, bijvoorbeeld een vulkaan. In Idee 160 schrijft Multatuli:

Ik woonde eens in de buurt van 'n berg die rookte. Toen ik hem 't eerst zag, meende ik - bedorven door schoolboekjes - dat zo'n berg een schoon gezicht opleverde. Ik herinnerde my dat ik in vervoering wezen moest, en deed wat ik voor plicht hield. By 't opstaan 's morgens zag ik dien berg, en wat hy uitblaasde. Een half uur later zag ik hem weer, met z'n rook. Wat later, 't zelfde. Den volgenden dag, 't zelfde. Weken, maanden achtereen... twee jaren lang, iederen dag, ieder uur, ieder ogenblik, zag ik hetzelfde. De berg stond er, en blaasde rook. Maar *ik* leefde. Ik dacht, peinsde, onderging, leed, streefde en streed... Myn berg blaasde rook. *Ik* leed... *hy* blaasde. 't Ding kón niets dan dat. Als ik sprak van geloof, gaf hy rook. Van geluk, rook. Van toekomst, rook. Van eerezucht, rook. Van trouw, liefde, offer, ziel, zaligheid, poëzie, eeuwigheid en God... altyd gaf hy rook, rook, niets dan rook. 't Ding hád niet anders, wist niet anders, verstond niet anders... (VW II: 386)

Door de herhaalde confrontatie van de ikfiguur met de berg legt de ikfiguur, die voortdurend zijn bereidheid tot overgave toont, de schuld voor het uitblijven van de vervoering bij de berg. De emoties die de 'ik' ondergaat, zijn niet het gevolg van de onbegrensdeheid van de natuur. De 'ik' reageert op vergelijkbare wijze op

de waterval en de berg en verwijst in beide gevallen naar een schriftelijk vastgelegde norm. Bij de waterval is het een ironische mathematisch-bepaalde beoordeling: 'Men moet zyn boekjen inzien om daarby de vereiste maat zyner bewondering by de hand te hebben [...]' (VW I: 137f), in het tweede voorbeeld noemt Multatuli 'schoolboekjes' die hem voorschrijven dat de berg 'een schoon gezicht opleverde' - een esthetische beoordeling - en hij daarbij in vervoering moet raken.⁴ Ira Wilhelms conclusie in haar bijdrage over Havelaars beoordeling van de waterval geldt ook voor de zojuist genoemde vulkaan: 'Hij [Havelaar] wil niet meer luisteren naar het ciceronisch gedichteerde zou-gevoel en breekt tegelijk Prometheus-zelfverzekerd met de traditie van de esthetische stereotypen.' (Wilhelm 2003: 84)

4.

De verbeeldingskracht van Havelaar en de 'ik' capituleert niet bij het aanschouwen van deze traditionele elementen van het sublieme. Kijken we nog eens naar de verschillende fasen van de sublieme ervaring, dan zien we dat de laatste fase uit een overwinning van de rede op de zintuigen bestaat die via de omweg van de sublieme ervaring wordt bereikt. Havelaar heeft die omweg niet nodig omdat hij er niet aan twijfelt dat het primaat toekomt aan de rede boven de zintuiglijke ervaring. Zijn onverschilligheid heeft verder te maken met het feit dat de literaire beschrijving van de vervoering die van deze natuurelementen uitging halverwege de negentiende eeuw niet meer verrassend of nieuw was. Dat hij ze toch thematiseert wijst erop dat ze nog geen deel uitmaken van een geautomatiseerde waarneming. Ze zijn een stereotype geworden, zeker op het moment dat er in reisgidsen en schoolboeken wordt vastgelegd in welke gemoedstoestand de kijker moet raken. Havelaars verhaal over de schipbreuk in hetzelfde hoofdstuk is het volgende voorbeeld van zijn kritiek op elementen van het sublieme. Er zijn in de negentiende eeuw minstens twee bekende kunstwerken waarin een schipbreuk werd gethematiseerd die met het sublieme werden verbonden: het schilderij *Le radeau de la Méduse* (1819) van Théodore Géricault en de roman *Paul et Virginie* van Bernardin de Saint-Pierre. (Krul 2000: 138, 140) Havelaar is bij de thematisering van de schipbreuk nog radicaler doordat hij het niet eens meer de moeite waard vindt om het verhaal te voltooien. De vraag aan het begin van dit artikel lijkt beantwoord: Multatuli breekt ironisch met elementen die tot het sublieme worden gerekend.

Hoewel natuurverschijnselen die tot de sublieme ervaring hebben geleid niet meer als mysterieus of overweldigend worden beschouwd, blijft die ervaring vanzelfsprekend wel bestaan. Er worden variaties in aangebracht; het zijn vaak alledaagse gebeurtenissen die een soortgelijke ervaring teweegbrengen. Het sublieme verschuift in de richting van en wordt uiteindelijk afgelost door de epifanie.

5.

Fancy is een van de complexe begrippen in Multatuli's werk waarmee de sublieme ervaring kan worden geïllustreerd.⁵ Om te verduidelijken welke rol Fancy in Multatuli's poëtica speelt, is het nodig kort in te gaan op Oversteegen's opvattingen over Fancy - hij noemt poëzie en intuïtie als synoniemen. (Oversteegen 1987: 175)

Multatuli's doel van het schrijven, betoogt Oversteegen, is 'kennis van het wezen der dingen' die via de hoge fantasie kan worden verworven. Belangrijk daarbij zijn de begrippen 'natuur' en 'Natuur': de 'natuur' is 'de werkelijkheid zoals die door ons waargenomen wordt', 'Natuur' is "het wezenlijke", de werkelijkheid zoals die is, buiten de menselijke waarneming om.' (Oversteegen 1987a: 33) Volgens Oversteegen gebruiken zowel Coleridge als Multatuli termen als verbeeldingskracht, Natuur, analogie en Logos, die bij nadere analyse een andere inhoud hebben. Die 'frappante combinatie van termen' (Oversteegen 1987: 177) stelt hij, is er niet tussen Multatuli en Duitse filosofen als Kant en Schiller. Hier geldt vermoedelijk ook het omgekeerde: Multatuli noemt nergens de term 'het sublieme' maar dat betekent niet dat hij de inhoud ervan niet kende. Mij gaat het niet om de betekenis of rol van Fancy voor Multatuli's scheppende werk, maar om de wijze waarop Fancy zich aan de personages in het literaire werk openbaart.⁶ Door een analyse van Fancy's rol in *Minnebrieven*, *Millioenenstudiën* en *De Geschiedenis van Woutertje Pieterse* zal ik proberen duidelijk te maken dat er in het kader van het sublieme wel overeenkomsten zijn tussen Kants beschrijving van de verbeeldingskracht en Multatuli's literaire werk. Met nadruk wijs ik erop dat het zinloos is een directe beïnvloeding vast te willen stellen. Bovendien zal duidelijk worden dat er sprake van een uitbreiding van Kants omschrijving die ik in de inleiding citeerde. Maar binnen opvattingen over het sublieme zijn niet alleen fenomenen in de natuur (zoals Kant ze opsomde) maar ook daden van helden of goden aanleiding voor een sublieme ervaring.

Fancy's eerste verschijning wordt in *Minnebrieven* beschreven: Max noemt het zogenaamde incident op de Hoge-sluis waar 'de pet!' - geen willekeurige pet - van een 'joden-jongetje' in het water waait. Daar maakt hij voor het eerst kennis met Fancy. De wijze waarop Fancy zich aan hem openbaart, is opmerkelijk. Er is allereerst sprake van een metamorfose: een man (metselaar) blijkt achteraf een vrouw (Fancy) te zijn. Vrijwel alle zintuiglijke waarnemingen zijn daarvoor al versterkt: de joden, aldus de ikfiguur, zijn op zaterdag zo 'vrolyk en kleurig gekleed'. [...] Als ik God was, zou ik een profeet zenden met de boodschap dat ik veel hield van lucht, licht, leven, kleuren... en dat ik vermaak schiep in vrolykheid.' (VW II: 151) Een ander element dat tot de zintuiglijke waarneming behoort (er is sprake van synesthesie), is dat Max de man niet hoort maar dat hij voelt dat die hem een vraag stelt. Een van de kenmerken van de sublieme ervaring die Von der Thüsen noemt en die hier het resultaat van Fancy's verschij-

ning is, is de 'bevrijding uit de ketenen van kleingeestige, materiële belangen. Het sublieme staat ervoor garant dat de mens geen onedel wezen is.' (Von der Thüsen 1997: 21) Dat geldt in het bijzonder voor Fancy's verschijning: van haar is een kracht uitgegaan die Max ertoe heeft gebracht een goede daad te verrichten waarvoor hij in de toekomst zal worden beloond. (vW II: 152f) Dat de metamorfose uitgaat van een 'oude metselaar of opperman, met kalkbak en verdere attributen van zyn beroep' kan worden opgevat als een toespeling op de vrijmetselarij en maakt duidelijk dat Multatuli deze ervaring niet religieus wil duiden. Er zijn enkele verschillen met het sublieme zoals Kant dat beschreef: allereerst is het geen confrontatie met iets overweldigends maar een alledaagse ervaring. Ook ontbreken de elementen schrik en het gevoel van de ikfiguur dat hij in een afgrond valt. De overeenkomsten zijn belangrijk: de grote verwarring die wordt gekenmerkt door het gevoel van omgrenzing, de verhevigde zintuiglijke waarneming en de twijfel aan de werkelijkheid. De gevoelens die ontstaan slaan een brug naar het wezenlijke: de verrichting van goede daden.

Multatuli's karakterisering van Fancy verwijst naar het sublieme. Eerder in *Minnebrieven* beschrijft Max zijn verwachtingen aan haar. Daarin komen enkele objecten voor die deel uitmaken van Kants beschrijving van de sublieme ervaring die ik in de inleiding citeerde: een orkaan, een bliksem en weerlicht:

Zyt gy 't dan niet, die kracht geeft aan het paard, en die den Behemoth leidt met uw vinger? Weet ge niet hoe zich de stralen splitsen van het licht, en kunt gy niet uitspreken het getal luchtgloben die ronddansen in den orkaan? Vouwt gy niet bliksemen saam als halmen, en voert ge niet heerschappy over de weerlichten, dat zy zich verzamelen voor uw voet, deemoedig geknakt zeggende: hier zyn wy? (vW II: 31)

De berg die Multatuli eerder ironisch als topos van het sublieme beschreef, komt in het hoofdstuk 'Bergpoëzie' van *Millioenenstudiën* terug. Daar verbindt hij de berg met Fancy en zij wordt begeleid door de elementen bliksem en donder. Het betreft de berg Horeb waar Mozes en Elia een goddelijke openbaring kregen. Het personage in *Millioenenstudiën* is teleurgesteld:

't ding maakte my verdrietig. Die kale, ruwe, naakte, domme bergtop - hy had nooit iets gevoeld! - vertoonde niets dat aan Almacht deed denken. Bombarie van donder en bliksem... nu ja, kinderen zyn bang voor rumoer.' (vW V: 27)

De in potentie overweldigende elementen van de natuur - berg, donder en bliksem - leiden tot een teleurstelling. Bovendien draait Multatuli de verhouding tussen berg en toeschouwer om, personifieert de berg en stelt vast dat deze nooit iets heeft gevoeld. In de verbinding tussen rumoer, donder en bliksem en

de daarop volgende bewering dat kinderen bang zijn voor lawaai, wordt de christelijke openbaring bekritiseerd. In aansluiting hierop wordt Fancy, een concurrente van God, geïntroduceerd: 'Ik zweer bij de grote Fancy-авакке dat er in myn gemoed heel andere bergtoppen uitsteken, waar 'n Almacht zich gevoeglyk zou kunnen openbaren.' (vw v: 27) Multatuli beschrijft via Fancy geen goddelijke maar een profane ervaring. Tot de elementen die tot het sublieme worden gerekend maar in deze scène ontbreken behoren bijvoorbeeld huivering, schrik of vervoering. Ook de verhevigde zintuiglijke ervaring ontbreekt waardoor de eerste kennismaking tussen Fancy en Max in de nabijheid van een mystieke ervaring werd geplaatst.

In deze voorbeelden zien we dat Multatuli de traditionele objecten uit Kants betoog die de sublieme ervaring teweegbrengen opzij schuift en Fancy ervoor in de plaats zet. Dat dit ook in andere scènes gebeurt, maakt duidelijk dat Multatuli geen misverstanden over zijn bedoelingen wil laten bestaan. In het hoofdstuk 'Onder den Grond' in *Millioenenstudiën* komt die verschuiving terug. Interessant is de plaats waar de volgende gebeurtenissen zich afspelen: in de ruïne Sonnenberg waarvan de toren is blijven staan. Daarmee verwijst Multatuli naar een topos van de Romantiek en de Gothic novel. Maar hij ironiseert de ruïne - en de topos - die ten dele blijkt (hier kan ik zelfs schrijven: blijken) te zijn gerestaureerd.⁷ Nadat de verteller een metafoor van het scheppingsproces heeft beschreven, introduceert hij Fancy. Hierbij maakt hij gebruik van een belangrijk element uit de opvattingen over het sublieme. Anders dan het schone, zo bleek in de inleiding, duidt het sublieme iets aan dat vormeloos is en als onbegrensd wordt ervaren: de opheffing van de grenzen van de eindigheid ervaart het individu als bevrijding. Beide begrippen komen in dit hoofdstuk voor. De 'ik' vertelt allereerst dat de portretschilder Joshua Reynolds in de Tower gefascineerd raakt door een gesloten deur waarachter hij iets geheimzinnigs of 'niets' vermoedt.⁸ Vervolgens prijst hij het 'Niets!': 'O, onbegrensd veld voor de fantasie van den kunstenaar! Elke denkbare ruimte heeft voor ons arme, kleine, domme mensen, een grens, omdat we niet geleerd hebben ruimte anders dan door grenzen te bepalen.' Kunstenaars, vervolgt de verteller, raken daardoor geïnspireerd:

De eindeloze woesteny van 't onbekende is het domein, het wettig veroverd koninkryk van den dichter, die 't onzienbare aanschouwt, het onaantastbare waarneemt, het zwygen verstaat.
En Reynolds vulde, scheppend op zyn doek, de ruimte die achter de ongeopende deur was of wezen kon, met de schimmen der afgestorvenen koningen van Engeland. (vw v: 35)

Het sublieme, beweert de verteller, ligt niet in de natuur, maar, om Kants begrippen te gebruiken, in ons gemoed: de verheffing boven de 'natuur' is de bron

van het sublieme. Het verschil tussen Kants opvattingen en die van Multatuli is dat laatstgenoemde het sublieme niet meer als gevolg van overweldigende ervaringen in de natuur beschrijft maar via Fancy. De onbegrenstheid is een metafoor voor de creativiteit die meteen wordt gedemonstreerd:

Ik beken dat ik aan dit alles niet dacht toen ik [...] my gereed maakte den toren te verlaten. Maar juist toen ik [...] myn voet wilde zetten op 't aangeplakt bordes, riep Fancy my terug. Ze lichtte het valluik op - handiger dan de pórtjeh, voorzeker! - wees met de ene hand naar de donkere diepte, greep met de andere my fors aan, en smeed me er in. (vw v: 35)

De ikfiguur belandt door toedoen van Fancy in het rijk van Logos, het rijk van de 'uiterste waarheden'. (Oversteegen 1987: 175) Logos is 'de logische structuur, de unificerende kracht in de werkelijkheid', waar hij inzicht in het wezen der dingen krijgt. (Oversteegen 1987: 174) Multatuli brengt bij de beschrijving van de eerste fase van de sublieme ervaring een vertraging aan: de tijd die de ikfiguur in Logos' rijk doorbrengt.

Een aantal elementen in dit citaat zijn in het kader van mijn betoog belangrijk. Metaforisch verwijst de val in een afgrond naar het sublieme: de verbeeldingskracht van de mens, schrijft Kant, die de natuur als 'buitenproportioneel groot of buitenproportioneel machtig' beleeft, kan die indrukken niet verwerken: 'wat de verbeelding als buitensporig voorkomt [...] vormt als het ware een afgrond waarin zij vreest te verdwijnen [...]'. (Kant 1992: 181⁹) Wat Kant metaforisch beschrijft, vat Multatuli letterlijk en metaforisch op. Duidelijk wordt ook dat Fancy hem uit de begrenzing van tijd en ruimte bevrijdt. Fancy kan worden beschouwd als de gids naar - misschien ook de personificatie van - het wezen der dingen. Wat zij vervolgens toont, of de weg waarnaar zij verwijst, kan alleen in beelden worden verteld: het rijk van Logos.

De voorbeelden uit de laatste hoofdstakken van de *Geschiedenis van Woutertje Pieterse* laten zien dat Multatuli zich tot het eind van zijn schrijverscarrière met het sublieme heeft beziggehouden. In Idee 1139 en 1140 probeert Juffrouw Laps Wouter te verleiden. De begrippen 'angst', 'orkaan', 'de machtige, de majestueuze', 'typhoon' en het feit dat Fancy de grenzen van tijd en ruimte kan overschrijden, komen ook hier voor:

De sterke Fancy geneest uw angst met 'n orkaan! [...] Zij is Fancy, de grote, de ryke, de machtige, de majestueuze. Zy is de Natuur, die alles in voorraad heeft, en ryker wordt, al gevende. Zy is er geen typhoon armer om, al heeft ze gister nieuwe vastlanden opgestormd uit den oceaen, al heeft ze zo-even met den adem van haar mond melkwegen gezuiverd van nevelvlekken. (vw vii: 141)

De angst van Wouter wordt niet door elementen van de 'Natuur' opgewekt, maar juist verminderd. Natuur betekent hier 'Natuur', zoals blijkt uit de wijze waarop Oversteegen natuur/Natuur interpreteerde. Plaatsen we de 'Natuur' in het kader van de beschrijving van het sublieme, dan is er bij Wouter door het contact met Fancy sprake van een sublieme ervaring. Eerder bleek dat de grensoverschrijding van tijd en ruimte een belangrijke parallel is tussen Fancy en het sublieme. Wouter leert dat van haar.

Ook de emotie genot die in de esthetische ervaring van het sublieme een grote rol speelt, komt in het verhaal ter sprake. Idee 1083 opent met de zin: 'Het verspreiden van geluk, en 't zoeken van genot in deze levensrichting, stond niet in de katechismus van Wouters omgeving.' Een aantal alinea's verder schrijft Multatuli over Wouters wensen:

De Fancy-verschijning had hem aangestoken met onmetelykheid. Hy onderging onbewust den indruk van 't verhevene, en z'n onwetende ziel doolde rond in 'n oneindige reeks van middelen die hy te kiezen had, en van wegen die hy wilde inslaan. Hy was goed, innig goed. (VW VII: 12f)

Hier gebruikt Multatuli voor het eerst het begrip het 'verhevene'. De invloed van Fancy op Wouter verschilt sterk van de invloed van natuurelementen zoals Kant die beschreef. De andere overeenkomsten zijn groot: de onmetelijkheid verheft Wouter boven de realiteit die hem omgeeft, de 'natuur'. Ook de laatste zin verwijst naar Fancy, het is een bijna letterlijke herhaling van de eerste kennismaking van Max met Fancy uit *Minnebrieven*. Fancy leidt na Max ook Wouter naar het wezen der dingen. Bekijken we Fancy ten slotte binnen het kader van het genre van de *Geschiedenis van Woutertje Pieterse*, een ontwikkelingsroman, dan krijgt zij extra betekenis. Bij dat genre is het niet ongebruikelijk dat een personage een 'fictief' personage scheidt zodat de vrijheid ontstaat om archaische wensen uit te leven die in de 'reële' wereld van het personage onderdrukt worden en niet worden getolereerd. In dit geval bestaan die wensen uit geluk en genot, een lonkend perspectief voor Wouter.

6.

Dat Multatuli de theoretische beschouwingen van Burke en Kant over het sublieme heeft gelezen is onwaarschijnlijk, maar hij kende in elk geval de verwerking ervan in (triviale) literatuur. Gedurende zijn schrijverscarrière heeft hij er voortdurend naar verwezen. Multatuli leeft als schrijver in een periode waarin hij te laat is om nog enthousiast van de elementen van het sublieme gebruik te maken. Ook past directe navolging of het gebruik van modes niet bij zijn literaturopvatting. Bij zijn indirecte verwijzingen naar het sublieme kunnen verschillende stappen worden vastgesteld: op ironische wijze in *Max Havelaar* door een personage met een waterval en een vulkaan te confronteren. Daarin

worden de elementen uit de natuur als stereotypen ontmaskerd. Bij de introductie en verschijning van Fancy in *Minnebrieven* en *Millioenenstudiën* gebruikt hij structurele elementen van de sublieme ervaring, nog duidelijker zijn de overeenkomsten tussen de theorie van het sublieme en Multatuli's verwijzingen ernaar in *Woutertje Pieterse*. Fancy is de gids naar of de afgezant van het wezen der dingen en daarom gaat het Multatuli. Opvallend bij de hier gepresenteerde voorbeelden is wel dat een belangrijk aspect van het sublieme in de beschrijvingen ontbreekt: de schrik of de angst.

Een van de conclusies van Ira Wilhelm in haar bijdrage over de 'Watervalvobie' kan worden gerelativeerd: 'Door de ductas van het verhevene, die Havelaar [...] persifleert,' schreef zij, 'haalt hij [Havelaar, maar het geldt ook voor Multatuli] "een zwarten streep" [...]'. (Wilhelm 2003: 87) Uit dit artikel blijkt dat hij die streep in *Max Havelaar* met een potlood heeft gezet zodat hij hem in de werken die daarna verschenen - soms voorzichtig, soms radicaal - weer kon uitgommen.

Secundaire literatuur:

Cassirer, Ernst - (1998) Ernst Cassirer, *Die Philosophie der Aufklärung*. Mit einer Einleitung von Gerald Hartung und einer Bibliographie der Rezensionen von Arno Schubbach. Hamburg (= Philosophische Bibliothek, Bd. 513).

Francken, Eep - (1990) Eep Francken, *De veelzinnige muze van E. Douwes Dekker*. Amsterdam.

Kant, Immanuel - (1992) Immanuel Kant, *Kritik der Urteilskraft*. Hrsg. von Wilhelm Weischedel. Werkausgabe x. Frankfurt am Main (= Suhrkamp-Taschenbuch Wissenschaft; 57).

Koch, Jerzy - (1998) Jerzy Koch, 'Heeft Silvio Pellico aan *Max Havelaar* meegewerkt? Intertekstualiteit bij Multatuli', in *Over Multatuli*, nr. 41, jg. 20, p. 40-69.

Krul, Wessel - (2000) Wessel Krul, "'Erhabene Monotonie". Twee opvattingen van het sublieme', in Anne Marie Musschoot & Jürgen Pieters, *Het sublieme, het alledaagse*. Leuven (= ALW-CAHIER nr. 22), p. 137-144.

Longinus - (1988) Longinus, *Vom Erhabenen*. Übersetzt und herausgegeben von Otto Schönberger. Stuttgart (= Universal-Bibliothek Nr. 8469 [2]).

Oversteegen, J.J. - (1987) J.J. Oversteegen, 'Multatuli en de verbeelding', in *Deugdelijk vermaak*. Opstellen over literatuur en filosofie in de negentiende eeuw. Amsterdam, p. 171-183.

Oversteegen, J.J. - (1987a) J.J. Oversteegen, *De redelijke natuur*. Multatuli's literatuur-opvatting. Utrecht.

Pochat, Götz - (1986) Götz Pochat, *Geschichte der Ästhetik und Kunsttheorie*. Von der Antike bis zum 19. Jahrhundert. Köln.

Schulz, Dieter - (1984) Dieter Schulz, 'Epiphanie als Abgrund bei Edgar Allan Poe', in Christian W. Thomsen & Hans Holländer, *Augenblick und Zeitpunkt*. Studien zur Zeitstruktur und Zeitmetaphorik in Kunst und Wissenschaften. Darmstadt, p. 332-348.

Thüsen, Joachim von der - (1997) Joachim von der Thüsen, *Het verlangen naar huivering*. Over het sublieme, het wrede en het unheimliche. Amsterdam.

Wilhelm, Ira - (2003) Ira Wilhelm, 'Watervalvobie - Max Havelaars watervalvobie oftewel: waarom de vrouwen van Arles hun neus niet mogen snuiten', in *Over Multatuli*, nr. 52, jg. 25, p. 81-88.

Eindnoten:

1. Geciteerd in Von der Thüsen 1992: 17. De meeste hier gebruikte Nederlandse begrippen uit Kants betoog komen uit de vertaling van Von der Thüsen.
2. Zie over het sublieme: Kant 1992: 170-191, Cassirer 1998: 440-445, Schulz 1984: 332-348, Pochat 1986: 419-421, 447-458, Von der Thüsen 1997: 11-24, Krul 2000: 137-144.
3. Eigen vertaling (geldt voor alle hier geciteerde Duitstalige secundaire literatuur).
4. Zie over de begrippen mathematisch-bepaalde en esthetische beoordeling: Kant 1992: 170.
5. Het gaat mij niet om de bron(nen) waarvan Multatuli gebruik heeft gemaakt. Behalve Oversteegen gaat ook Francken in op de opvattingen van Coleridge. (Francken 1990) Te denken valt ook aan een voor Multatuli meer voor de hand liggende, eigentijdse bron, namelijk *Marginalia* van Edgar Allan Poe. Zie daarvoor Dieter Schulz' beschrijving van het begrip 'fancy' bij Poe. (Schulz 1984: 333-348) Multatuli heeft, zo blijkt uit zijn correspondentie, in elk geval *The Raven* gelezen.
6. In het gebruik van de begrippen is er een directe samenhang tussen scheppingskracht, Fancy en het sublieme. Dat wordt duidelijk in het 'Naschrift' van *De Bruid Daarboven*. Daarin reageert Multatuli op de kritiek op het stuk. Een van de punten luidde: "Die historie over den brand, en het toneel tussen Holm en Wolf, is onhandig geameneerd." In de reactie op de kritiek verduidelijkt Multatuli zijn literatuuropvattingen waarbij hij metaforen als 'donderslagen' en 'weerlicht' gebruikt, die de toeschouwer schrik moeten aanjagen, en die beide direct naar de natuurobjecten van het sublieme verwijzen. Het begrip 'Natuur' dat hij gebruikt verwijst daarentegen direct naar Fancy. Originaliteit en spontaneiteit zijn volgens Multatuli veel belangrijker dan het volgen van regels. Hij schrijft: 'Ik houd deze opmerking voor juist. Niets ware my makkelyker gevallen, dan door 'n kleine verandering by dezen herdruk, op die episode voor te bereiden, door byv. in het eerste bedryf de zaak door Buys of Van Wachler te doen aanroeren.
Maar ik wil 't stuk niet minder slecht maken dan het aanvankelyk was. Het blyft de vraag of dat goed ameneren altyd de eis zy? *Meesters in de kunst* doen het niet. Als de Natuur zelf, werpen zy de rotsblokken hunner vinding - ik spreek van Meesterstukken, en niet van myn ongelukkig "Bruid" - onverwachts, zonder de minste waarschuwing, op de planken en in 't hart. De theorie van dit "ameneren" behoort tehuis in de school der franse en duitse *faiseurs*. Shakespeare versmaadde haar recht hartelyk. Het onsamenhangende zyner stukken is brutaal als...
donderslagen. Deze vergelyking is onjuist, hy neemt niet eenmaal de moeite ze aan te kondigen door wat weerlicht.' (VW III: 538)
7. De vaststelling dat delen van de ruïne als ruïne zijn gerestaureerd luidt: 'En - o gruwel! - alweder als by veel andere ruïnen, zyn sommige brokken muur... gerestaureerd.' (VW V: 18) In 'o gruwel!' kan een verwijzing naar de Gothic novel, de griezelroman, worden gelezen. Multatuli brengt nog een vervreemdend element aan door te vermelden dat de herberg en het meubilair, die hij bij zijn vorige bezoek heeft gezien, inmiddels zijn vervallen, terwijl dat wat niet in gebruik is wordt gerestaureerd om het als bouwval te behouden.
8. Door deze passage met opvattingen over het sublieme te verbinden, kan de vraag waarom Multatuli hier de schilder Reynolds noemt, worden beantwoord: de Engelse schilder gebruikt in zijn *Discourses on Painting* opvattingen uit Longinus' werk over het sublieme om de schilderkunst te bekritisieren. Zie het nawoord van Otto Schönberger van de Duitse vertaling van Longinus' *Vom Erhabenen*. (Longinus 1988: 154)
9. In de vertaling van Von der Thüsen 1997: 19.

Muusses, uitgever van Multatuli

‘Vier uitgevers dus’ staat te lezen in de veelgeprezen biografie van Dik van der Meulen over Multatuli.¹ Vier uitgevers die rond 1870 werk van Multatuli in hun fonds hadden, te weten J. Waltman, C. van Helden, K.H. Schadd en G.L. Funke. Een vijfde uitgever bleef ongenoemd, hoewel daar wel degelijk sprake van is. In 1882 verscheen bij de uitgeverij Muusses & Co de 2de druk van *Nog-eens vrye-arbeid in Nederlandsch-Indië*.

Multatuli's kritiek op het Cultuurstelsel had al in 1862 vorm gekregen in zijn brochure *Vrye arbeid in Nederlandsch-Indië*. In 1870 verscheen bij uitgever J. Waltman jr. een vervolg met de titel *Nog-eens vrye arbeid in Nederlandsch-Indië*, waarna twaalf jaar later een herziene 2de druk verscheen bij Muusses & Co.

Multatuli leek lichtelijk ontstemd toen hij bemerkte dat Waltman zijn Multatuli-fonds aan uitgeverij Muusses & Co had overgedaan. Althans, zo valt de opmerking van Multatuli te interpreteren in een brief aan Waltman, gedateerd 20 oktober 1881. Letterlijk schrijft hij: ‘En nu zie ik uit Uw brief van 18 dezer dat myn by U uitgekomen schryvery aan de firma Muusses & Co is overgegaan. Ik heb niets tegen die firma, maar 't spyt my U te verliezen. En ook dat het boeltje niet in één hand (by My Elsevier dan) gekomen is.’²

Kennelijk had Multatuli een eerdere brief van Waltman ongelezen gelaten, want in een op 10 oktober gedateerde brief had de uitgever uitleg gegeven over de overdracht van zijn fonds.³ Een andere mogelijkheid is dat deze brief nooit is verstuurd: hoe is anders te verklaren dat deze zich in de nalatenschap van J. Muusses bevond?

In transcriptie hier de volledige inhoud:

Delft 10 Oct. 1881

Weledele heer,

In het laatst van september j.l. heb ik meenende naar uw verlangen te handelen en Mill. Studiën enz. in veiling gebracht ten einde de Maatschappij Elzevier gelegenheid te geven ze te koopen. De Maatschappij Elzevier schijnt echter, wetende dat niemand buiten haar ze nu zal koopen die werken voor een bagatel te willen hebben en hieraan nu kan ik niet voldoen. Ze zijn nu overgegaan aan de firma Muusses & Co. Mijn contract met mijn vriend Muusses luidt dat ik op 30 september 1881 al

wat ik nog aan fondsgoed had tegen taxatie aan onze firma moest overdragen. Alleen de uitgave van den Delfschen Studiën aan mij gehouden als zijnde die uitgave van te locale aard dan dat de uitgave in Purmerend kon plaats hebben.

Ik beveel de firma J. Muusses & Co ten zeerste bij u aan.

Na groete noem ik mij hoogachtend

J. Waltman Jr.

Uit de bronnen is komen vast te staan dat al per 1 januari 1878 J. Muusses en J. Waltman jr. een vennootschap waren aangegaan onder de firmanaam Muusses & Co. Het Multatuli-fonds - bestaande uit de eerste druk van *Nog-eens vrye arbeid* en de uitgaven *Over Specialiteiten* en *Millioenen-studiën* - bleef dus buiten deze vennootschap, waarin verandering kwam bij contract op 30 september 1881. In antwoord op de boven geciteerde brief schrijft Multatuli dat hij nota heeft genomen van Waltmans aanbeveling ten aanzien van Muusses maar tevens uit hij zijn tevredenheid over het feit dat Waltman betrokken blijft bij de firma.⁴

Met Waltman onderhield Multatuli een innige relatie. De uitgever correspondeerde uitgebreid met hem, bezocht hem in Wiesbaden en kwam in de zomer van 1878 zelfs bij hem logeren. Een bewijs voor een dergelijke relatie tussen Multatuli en Muusses heb ik niet kunnen vinden. Het is überhaupt de vraag of beide heren elkaar ooit hebben ontmoet. Het lijkt aannemelijk dat de zakelijke contacten tussen de uitgeverij en Multatuli verliepen via Waltman. Dit wordt nog eens bevestigd in Multatuli's brief van 23 maart 1882, waarin hij Waltman vraagt om er bij Muusses op aan te dringen een advertentie te plaatsen voor de heruitgave van *Nog-eens vrye arbeid in Nederlandsch-Indië*.⁵

De relatie Waltman-Muusses is makkelijker aan te tonen. Voordat Jan Muusses in 1873 te Purmerend een boekwinkel begon, was hij in dienst geweest bij de boekhandel van Waltman in Delft. Na zijn huwelijk met een meisje uit het naburige Maassluis opende hij in Purmerend een kantoorboekhandel met een leesinrichting waar een abonnement kon worden genomen op vele tijdschriften, waaronder *De Gids*, *Elzeviers Geïllustreerd Maandschrift* en *Eigen Haard*. Onder zijn opvolger - zoon Jacob Muusses - werd deze winkel uitgebreid met een boekbinderij en drukkerij. Muusses kreeg landelijke bekendheid als uitgever van schoolboeken. Ook was Jacob Muusses betrokken bij de ontwikkeling van leerboeken en zeer geïnteresseerd in de vernieuwing van het onderwijs die gestalte kreeg in de Werkgemeenschap van Kees Boeke. De derde generatie Muusses - zoon Jan Muusses - trad in de voetsporen van zijn voorouders: als idealistische uitgever die ervan overtuigd was dat via het onderwijs de wereld verbeterd kon worden.

Na ruim honderd jaar ging de firma in 1988 failliet zonder een bedrijfsar-

chief achter te laten. Ook bij de nog bestaande boekhandel Waltman in Delft ving ik bot bij mijn poging het archief van Muusses & Co te raadplegen teneinde iets over de uitgave van *Nog-eens vrye arbeid in Nederlandsch-Indië* te achterhalen. In het fonds van uitgeverij Muusses lijkt deze brochure een buitenbeentje. Met even veel recht zou je kunnen beweren dat deze uitgave paste binnen de humanistisch-idealistische traditie van dit bedrijf. Via internet kwam ik erachter dat Muusses & Co ook uitgever is geweest van het boek *In de vakantie* - Vertellingen door Melati van Java e.a. Deze uitgave verscheen in 1889, het laatste jaar van de samenwerking tussen beide uitgevers. Als er lezers zijn die weet hebben van meer uitgaven: laat mij het ook weten!

Jack Otsen

Eindnoten:

1. Dik van der Meulen, *Multatuli: leven en werk van Eduard Douwes Dekker*. Nijmegen 2002, p. 593.
2. Eduard Douwes Dekker, *Brieven aan Waltman* met een inl. en aant. door Henri A. Ett. Amsterdam 1947, p. 109.
3. Het origineel van deze brief is in het bezit van mevr. L. Springer te Purmerend.
4. Eduard Douwes Dekker, *a.w.*, p. 112.
5. Eduard Douwes Dekker, *a.w.*, p. 126.

Multatuli op de sofa

Wat de ANWB-Stratenatlas is voor de ouderwetse automobilist die naar onbekende oorden trekt, kan de 'phobia list' voor de hedendaagse hypochonder worden. Met behulp van deze lijst kunnen talloze angsten worden benoemd. De Amerikaan Fredd Culbertson vermeldt daarop talrijke klinisch vastgestelde fobieën die hij in een periode van tien jaar heeft verzameld. Sinds enkele jaren staan ze op zijn website (www.phobialist.com). Het biografisch onderzoek naar Multatuli kan daarvan profiteren: meer dan eens is Multatuli raadselachtig genoemd (W.F. Hermans), dacht men neurosen bij hem te vinden (Theodoor Swart Abrahamsz) en verbaasde men zich over de tegenstrijdigheden die hij in zich wist te verenigen. De fobieën op Culbertsons lijst vormen weliswaar een afspiegeling van de problemen uit de huidige tijd (waardoor telefonofobie, motorfobie en cyberfobie voor Multatuli niet in aanmerking komen), maar dat neemt niet weg dat met de 'phobia list' Multatuli's geestesleven nader beschouwd en benoemd kan worden. Een waarschuwing voor het gebruik van deze lijst is op zijn plaats: het aanbod schept ook hier de vraag.

Een eerste aanzet voor dit onderzoek gaf Ira Wilhelm in het 'Verlichtingsnummer' van *Over Multatuli* (nr. 51, jg. 25, p. 81-88) waarin zij Multatuli's 'Watervalfobie' beschreef. Uiteindelijk gaat het volgens haar in het elfde hoofdstuk van *Max Havelaar* om kritiek op een esthetisch stereotype dat door de waterval wordt uitgedrukt. Culbertsons lijst leidt tot een heel ander resultaat en schuift de moeizaam verworven literatuurwetenschappelijke bevindingen onverbiddelijk opzij. Nu zien we angst voor vallen (basifobie), duizeligheid (illyngofobie), afgronden (cremnofobie) en stromend water (potamofobie).

Onderstaand overzicht van Multatuli's fobieën moet gezien de hoeveelheid materiaal en de gecompliceerde toepassing ervan als een voorlopige inventarisatie worden beschouwd. Hedonofobie is voor Multatuli niet uitgesloten: de uitspraak 'En tevreden was hy niet' uit de 'Japanse Steenhouwer' is hem op het lijf geschreven. Zijn anginofobie leidde tot een pnigofobie (hij dacht bijvoorbeeld in 1872 dat hij aan het hoesten zou overlijden). Uitspraken over de iatrofobie zijn niet eenvoudig omdat Multatuli weinig ervaring had met artsen, en hen wantrouwde: 'Zo overdryven kwakzalvers 't gevaar van 'n lichte ongesteldheid, om hun poeiertjes aanden-man te brengen.' Herpetofobie komt voor in zijn tijd in Nederlands-Indië: Havelaar, de papieren versie

van Douwes Dekker, loofde 'aan de bedienden een prys uit voor elke slang die ze vangen zouden, doch reeds de eerste dagen betaalde hy zóveel aan premiën, dat hy zyn belofte moest intrekken [...]'. Multatuli's nieuw verworven inzichten op het gebied van de biologie onthullen zijn bacillofobie, het streven naar onzichtbare zuiverheid. In een brief aan M.C. Funke-de Koning uit 1886 schrijft hij: 'Ons huis is *zeer gezond* gelegen. Niet omdat het aan den Ryn ligt. Dit is juist *niet* het geval, [...] maar omdat we hoog liggen zonder moeras in de buurt waaruit dampen opstygen, en zonder bosch waarin ze blyven hangen. Men schryft tegenwoordig (byna?) alle ziekten aan bactérien toe. Welnu, die kunnen hier niet zyn. Het luchtgestelsel wordt voortdurend schoon geveegd.'

Waar hij niet onder heeft geleden is onder meer japanofobie (de *Japanse gesprekken* zijn het bewijs) en germanofobie (hier past een kanttekening: bijzondere belangstelling voor de Duitse cultuur - wel voor de politieke gebeurtenissen - blijkt niet uit zijn werk. Opvallend is ook dat hij geen contact met Duitse intellectuelen heeft gehad). Grafofobie, zijn schrijffobie na 1877, is in het onderzoek naar Multatuli lange tijd verwaarloosd tot Dik van der Meulen in zijn biografie over Multatuli enkele verklaringen gaf. Dat een schrijver geen logofobie heeft, ligt op het eerste gezicht voor de hand; hij heeft woorden nodig om te schrijven. Toch is deze diagnose minder eenvoudig en kan bij Multatuli een filosofobie worden vastgesteld. Hij bekritiseerde - net als bijna alle andere Nederlandse schrijvers van, voor en na zijn tijd - in het bijzonder de 'stelselbouwers': 'akademisch-onverteerbare bespiegelingen over "Kritik der reinen Vernunft" en dergelyke vals-wysgerige schoolpraat'; 'kwakzalvery'. De opvattingen van uiteenlopende filosofen zelf zijn in gewijzigde vorm - vanzelfsprekend niet systematisch - wel in zijn werk terug te vinden. Daaruit volgt dat hij gebukt ging onder een partiële bibliofoobie, namelijk die werken van de genoemde filosofen en van de literaire vernieuwers van zijn tijd voor wie hij - Zola is een uitzondering - geen belangstelling heeft gehad.

Sommige vragen zijn simpeler dan de antwoorden: 'Had Multatuli een psychofobie?', vreesde hij de uitingen van het verstand? Nee, mits in simpele bewoordingen meegedeeld of opgeschreven (zie: filosofobie) en het om dat van hemzelf ging. Ook allodoxafobie was hem vreemd (angst voor meningen), al moesten ze niet te sterk afwijken van zijn eigen. Dan noemde hij ze frasen.

Hij had ook geen agrizoofobie (tjigers kende hij bijvoorbeeld uit Nederlands-Indië. Hij was voorzichtig, maar niet bang), androfobie (denk aan het bezoek dat hij ontving of zijn vele lezingen), siderodromofobie (treinreizen was de gebruikelijke manier om zich voort te bewegen, mits hij voldoende geld had. Onderzoek naar Multatuli's metaforisch gebruik van de begrippen 'trein' en 'spoorwegen' - technische vooruitgang - lijkt veelbelovend). Zijn geldzorgen, beter: slordige omgang met geld en zijn grote behoefte eraan, zijn legendarisch: aurofobie en plutofobie vallen daarom

af. Door Multatuli's belangstelling voor wiskunde staan aritmofobie en numerofobie niet ter discussie ($2 \times 2 = 4!$; maar ook 'Als a niet meer a genoemd wordt en 2×2 niet 4, dan blijft er *niets* bestaan.'). Dat geldt eveneens voor zijn belangstelling voor vrouwen: gamofobie (twee huwelijken) en gynefobie (vrouwen vormden juist een bron van inspiratie). Of Multatuli bevreesd was voor knappe vrouwen (denk aan die uit Arles en Nîmes) blijft onduidelijk, ook zijn intiemere angsten - coïtofobie, erotofobie of seksofobie - blijven gelukkig verborgen, al heeft Marleen de Vries in haar 'Nacht met Multatuli' (*Over Multatuli*, nr. 52, jg. 26, p. 36-46) geprobeerd deze onbekende kant van hem te verhelderen.

Over zijn voorkeur voor eten is weinig bekend. Hij at in zijn Brusselse tijd graag uien, uit Nederland liet hij zich later vaak vis sturen. Nader onderzoek verdienen de fobieën die met voeding te maken hebben: arachibutyrofobie (angst dat pindakaas aan het gehemelte blijft plakken. Bestond pindakaas al in die tijd?). Ook ostraconofobie (schelvisfobie) is een twijfelgeval: met de voor de negentiende eeuw geenszins opmerkelijke woorden 'Van alle kanten verval!' besluit Roorda van Eysinga in 1872 zijn brief aan Multatuli. De dag erop is Mimi teleurgesteld over de kwaliteit van de gekochte schelvis en legt getrouw het motto van Multatuli - 'alles is in alles' - een verband met de toekomst. In haar dagboek schrijft ze: 'Ik had schelvisch, ze was lang niet zoo goed als anders... wat zal ons nu nog tegenvallen?'

Multatuli liet zich cremieren. Zijn uitspraak 'Dat er uit de kerkhoven verpestende dampen opstygen, is ook als beeldspraak de volle waarheid' blijkt een prachtige combinatie van bromidrofobie, spectrofobie en seplofobie, de angst voor stank, geesten en rottende materie. Misschien ligt de reden voor zijn voorkeur voor het cremieren ook in zijn placofobie (angst voor grafzerken; hier misschien voor postume grafschriften; denk aan zijn eigen luimige grafschriften zoals - in dit geval met eigen tekening van een grafsteen - 'Onder dit steentje ligt 'n phenomeentje') en tafefobie (angst levend begraven te worden). De dood is onverbiddelijk, maar een terugkeer niet uitgesloten. Met de uitspraak 'Wind zyt ge, o praatspecialist, tot wind zult ge wederkeren' slaagt Multatuli erin drie mogelijke fobieën in een zin op te nemen: angst voor wind (ancraofobie), voor het hiernamaals (ouranofobie) en voor het praten (lalirofobie). Drie fobieën in slechts een zin. Dat getuigt van weinig moed. Zou Multatuli misschien bevreesd zijn geweest voor het opnemen van vier fobieën in een zin? Een dergelijke fobie ontbreekt tot nu toe op Culbertsons 'phobia list'.

Jaap Grave